

Гирәт залы

82
С/ТУВ
К92

КҮНӘШДӘ ГАҖА

ШУВА ХАЛГ
НАҖЫЛЛАРЫ

57125

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты
Бакы — 1963

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мүгәддимә	3
Оскүс-оол вә Көзәл шаһзадә гыз	7
Оскүс-оол вә Дилкичәк	23
Гоча Адыган	29
Кәләкбазла варлы	35
Чыртдан	41
Боралдај	45
Сыјыг долчасы	49
Хеверик	52
Гызылгуш	65
Ешшәкгулаг хан	68
Ағыллы јапалаг	72
Гушлар нијә данышмырлар	76
Тәнбәл Бајгуш	79
Ач гурд вә чәпиш	82
Сығынын үзү нијә узундур	86
Тетра гушу вә јашылбаш өрдәк	88
Нә үчүн түлкүнүн рәнки гырмызыдыр	89
Дәвә гәшәнклијини итирди	91

УТЕС У СОЛНЦА

ТУВИНСКИЕ НАРОДНЫЕ СКАЗКИ

(на азербайджанском языке)

Тәрчүмә еләни Р. Саламова. Редактору К. Гәсәнзәдә. Шәкилләри Н. Кочер шиндир. Бәди редактору Ф. Гулијев. Техники редактору Б. Гурбанова. Корректорлары А. Мәмәдова, Б. Гарјағды

Јығылмаға верилмиш 24/VIII-1963-чү ил. Чапа имзаланмыш 25/X-1963-чү ил. Кағыз форматы 60x84¹/₁₆. Физики чап вәрәги 5,75. Шәрти ч. в. 5,2. Учот нәшр. вәрәги 4,2. Сифариш № 868. Тиражы 10.000. Гижәти 15 гәп.

Азәрбајчан Довләт Нәшријаты, Бақы, Гүсү һачыјев күчәси, № 4.

Азәрбајчан ССР Мәдәнијәт азирилијини 26 комиссар адына мәтбәәси, Бақы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

МҮГӘДДИМӘ

Ушағлар, бу китабы вәрәгләркән сиз өзүнүзү нағыллар аләминдә һисс едәчәксиниз. Тува халғынын тәсәввүрү илә јаранмыш нағылларын гәһрәманлары көзүнүз гаршысында чанланачағдыр.

Бу нағыллар бир күнүн ичиндә јарадылмамышдыр. Чох гәдимләрдә, мүхтәлиф вахтларда, адамлар бу нағыллары бир-биринә сөјләмиш, беләликлә онлар ағыздан-ағыза, бу обадан о обаја, нәсилдән-нәслә кечәрәк бизим зәманәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр.

Тува халг нағылларынын көзәл гәһрәманы Оскүс-оол һаггында илк дәфә нә вахт ешитдијими хатырламырам. Бу гәһрәман өзүнүн ачыначағлы, ағыр тәлеји, түкәнмәз севинч вә һәјәтсәвәрлији илә рус халг нағылларында олан Иванушкаја чох охшајыр. Башы бәлалар чәкәсә дә, нә гәдәр гүввәләрлә растлашса да, о горху нә олдуғуну билмир, һәмишә дүшмәниндән даһа ағыллы вә фәндкир олурду. Мәһз она көрә ки, халг өз гәһрәманыны мүдрик вә фәрасәтли јаратмышдыр.

Јахын заманлара гәдәр тува халгы алачығларда ја-

шајырдылар, дағларда, чај вадиләриндә көчәри һәјат сүрүрдүләр. Онлар јазы нә олдуғуну билмирдиләр. Демәк олар ки, тамам савадсыз идиләр. Нағыллары исә нағылчылардан ешидәрдиләр. Шахталы, гарлы феврал ајында тувалылар јени или бајрам едирди. Һәмин күн чамаат гоншу обалара гонаг кедәр, милли ојунарда иштирак едәр, городки ојнар, камандан ох атмагда јарышар, күләшәрдиләр. Гонаглыгларында да һәр шеј өз гајдасында оларды. Буна бахмајараг оғлан вә гызлара, бу бајрам шәнликләриндән, гонаглыгларындан, пәһләванларын гызғын күләшмәсиндән, тәзә ил нағылларына гулаг асмаг даһа хош иди.

Кечмиш вахтлары чох көзәл хатырлајырам. О заман мәним он јашым варды. Ики алачығы олан бизим аал¹ сүкут ичәрисиндә јүксәлән башы гарлы, кимсәсиз гајалыглардан ахан кичик дағ чајынын вадисиндә көчәри һәјат сүрүрдү. Дағын о тајында, гузеј тәрәфдән галын тајга мешәләри көз ишләдикчә узанырды. Јумшаг ијнә-јарпаглы уча гара чам ағачлары, һәмишә јашыл күкнарлар, сидр вә ағчагајын ағачлары кечилмәз мешәләр әмәлә кәтирмишди; орада көзәл чүјүрләр, мараллар, донгарбурун сығынлар, ири ајылар варды. Тајганын бу сакинләри илә гоншу олмаг бизи гәтијјән горхутмурду.

Алачыглардан бириндә нәнәмиз, хәстә бабамыз, гардашымла бачым, бир дә мән олурдуг. О бири алачыгда исә бөјүк гардашым, онун арвады вә ушаглары јашајырды. Күнләрин бир күнүндә сәһәр тездән бөјүкләримиз бизә тапшырды ки, чохлу одун јығаг, елә олсун бүтүн кечәјә чатсын. Бајрамын јахынлашдығыны габагчадан һисс едәрәк ишә киришдик.

Одун еһтијаты тәдарүк едилди, бајрам јемәкләри — көкә, дары говурмасы, әриштә һазырланды. Һамы бизим алачыға јығышыб очағын дөврәсиндә отурду. Очағын истиси синәмизи гыздырыр, күрәјимиз сојуг галырды.

¹ А а л — ики, үч вә ја бир нечә алачыгдан ибарәт оба.

Аловун шәләси алачығын диварларында ојнашырды. Биз ушаглар бөјүкләрә гысынырдыг.

Баш тәрәфдә бабамыз әјләшмишди. О, көзләрини гапамыш, әлини әлинин үстүнә гојараг бардаш гуруб отурмушду. Инди о, нағыл сөјләјәчәкди. Һеч кәс динмирди, алачыг тамам сакит иди. Биз нәфәсимизи дә әкмирдик.

Бабам гәһрәманлыг һаггында олан нағылы узада-узада сөјләмәјә башлады. Бу дарысгал алачыгдакы очағын дөврәсиндә отуранлар бир-бириндән гәрибә вә мараглы олан бу әһвалатлара гулаг асаркән өзүнү нағыллар аләминдә һисс едирди. Биз һәтта јатмағы да унурдуг.

Беләликлә тувалылар һәлә гәдимдән јени ил кечәсиндә нағыллара гулаг асардылар. Онлар башга вахтларда да нағылларла марагланырдылар. Елә ки, нағылчы кәлди, о саат динләјичиләр ону дөврәјә алардылар.

Нағыллар мүхтәлифдир; гәһрәманлыг нағыллары, мәишәт нағыллары, һејванлар, гушлар, балыглар барәдә олан нағыллар, тува торпағынын зәнкинлији вә көзәллијини тәсвир едән нағыллар да вардыр. Бу нағылларда садә зәһмәткеш адамларын фикирләри, дүшүнчәләри әкс олунурду, јохсулларла варлыларын мәнәфеји тоггушурду. Нағылларда садә адамлар әксәр һалларда галыб кәлир; һәр чүр чәтинликләрә бахмајараг онлар мүбаризәни давам етдирир вә нәһәјәт өз сәадәтләринә наил слурлар.

Халғын, нағылларда ешитдикләри хошбәхт кәләчәк һаггындакы арзулары һәгигәтә чеврилди. Тува, Совет Иттифагы өлкәсинин мухтар республикаларындан бири олду. Совет вәтәнимизин башга халглары кими тува халгы да коммунизм гурур.

Мәним һәмјерлиләрим артыг алачыгларда јашамырлар. Туванын шәһәр вә гәсәбәләриндә чохлу јарашыглы, сәлигәли евләр тикилмишдир. Гәдимдә мүгәддәс вә әлчатмаз һесаб едилән һәмин дағлардан инди көмүр,

азбест, метал чыхарылыр. Инсан зэкасы вэ эллэри илэ
јарадылмыш машинлар Туванын кениш дүзэнликлерин-
дэ аравермэдэн, ахынла шүтүјүрлэр. Көјүн дэрин гат-
ларында исэ һэтта нағылларда ешидилмэјэн бир сүр'эт-
лэ совет тэјјарэлэри, ракетлэри, пејклэри кэзир.

Гој бу нағыллар, улу бабаларымызын арзулары илэ,
Тува халгынын мүдриклији илэ јаранмыш вэ јүз иллэр-
дэн бэри дилдэн-дилэ кечэрэк дөврүмүзэ гэдэр кэлиб
чыхан, гајгы илэ сахланан шифаһи јарадычылығымызла
сизи таныш етсин.

Олег Саган-оол

ОСКҮС-ООЛ ВЭ КӨЗЭЛ ШАҢЗАДЭ ГЫЗ

Гэдим заманларда јер үзүндэ Оскүс-оол адлы
чох икид бир чаван варды. Оскүс-оол гочалыб элдэн
дүшмүш атасы илэ бир алачыгда јашајырды. Онла-
рын вар-дөвлэтдэн чэми-чүмлэтаны једди кечилэри
варды.

Оскүс-оол һэм кечилэри отарар, һэм дэ гоча ата-
сына хөрөкдэн-чајдан һазырлајарды.

Күнлэрин бир күнүндэ гочанын эһвалы хараб-
лашды. Оскүс-оол бундан чох кэдэрлэниб атасына
деди:

— Мән дүнјада јох идим, мәни јер үзүнә сән кәтирдин. Мән анадан олдум, сән мәни сахлајыб бојабаша чатдырдын. Сәнә нә олуб, атам, де, нә лазымдыр, көмәк едим.

Гоча, оғлунун башыны сығаллаја-сығаллаја астандан деди:

— Оғул, мәнә һеч нә илә көмәк едә билмәзсән. Мән өлүрәм. Һеч олмаса өмрүмүн ахыр күнүндә бир јағлы шорбанын дадыны көрәјдим, јумшаг дәри үстүндә јатајдым. Анчаг һејф ки, кечиләримиз аздыр, сәнин өзүнә кәрәк олачаг.

— Ата, сән олмајандан сонра кечиләр мәним нәјимә лазымдыр? — дејиб Оскүс-оол чәлд кечини кәсди. Кечинин дәрсини атасынын алтына дөшәди, әтиндән дадлы шорба биширди.

Беләликлә, һәр күн оғлу она шорба биширди, чај һазырлајырды, атасы да кечинин гәвзиндән кисә-таар тохујурду.

Елә ки, ахырынчы кечи кәсилиб јејилди, гоча да таары тохујуб баша вурду. Оғлуну чағырыб деди:

— Оғлум, мәним ахыр күнүм кәлиб чатды. Мәним бу кисәдән башга сәнә верәси һеч бир шејим јохдур. Сән чох үрәји јумшаг, рәһимдил адамсан, һеч јердә итиб-батмазсан. Мәни Арзајты дағынын дөшүндәки ағ дашын јанында басдырарсан, өзүн дә Гызыл көлә кедиб орда мәскән саларсан.

Сәһәрә јахын гоча өлдү.

Оскүс-оол о ки, вар ағлады, сызлады. Лакин әлиндән нә көлә биләрди, атасынын вәсијјәтини јеринә јетирмәли иди. Арзајты дағынын дөшүндәки ағ дашы тапыб атасыны орда дәфн етдикдән сонра бирбаш шимала јолланды.

Оскүс-оол сәссиз-сәмирсиз галын мешәликлә кечәни күндүзә, күндүзү кечәјә гатыб хејли јол кетди, амма Гызыл көлүн ији-тозу да көрүнмәди. Дағ кечид-

ләриндән бириндә Оскүс-оол ағ атлы бир ағсаггал гочаја раст кәлди.

— Еј чаван, сәнин адын нәдир? Һардан кәлиб, һара кедәнсән? — дејә гоча сорушду.

— Мәни Оскүс-оол чағырырлар. Чәнубдан кәлирәм, сәфәрим Гызыл көләдир, һәлә чохму јол кетмәлијәм, баба?

Ағ атлы гоча истәһза илә:

— Чаван оғлан, Гызыл көлә һеч вахт кедиб чата билмәјәчәксән! — дејиб атыны чапды.

«Гочанын саггалы да ағдыр, аты да ағдыр, амма көрүнүр гәлби гарадыр», — дејә Оскүс-оол дүшүндү вә јолуна давам етди.

Башга бир дағ кечидиндә Оскүс-оолун гаршысына гара атлы, гарасаггал бир гоча чыхды.

Гоча сорушду:

— Еј чаван! Адын нәдир? Һардан кәлиб һара кедәнсән?

— Мәни Оскүс-оол чағырырлар. Чәнуб тәрәфдән кәлирәм. Сәфәрим Гызыл көләдир. Һәлә чохму јол кетмәлијәм, баба?

Гоча меһрибанчасына:

— Дағы енәрсән, Чинге Гара-Кәм чајынын саһилиндә Бај ханын аалыны көрәчәксән. Ордан Гызыл көлә үч мәнзил јол вар. Јолун уғурлу олсун, оғул! — дејиб јолуна дүзәлди.

«Гочанын саггалы да гарадыр, аты да гарадыр, амма гәлби көрүнүр сафдыр», — дејә Оскүс-оол дүшүндү вә јолуна давам етди.

Чинге Гара-Кәм чајынын саһилиндә Оскүс-оол бөјүк бир аал көрдү. Аалын әтрафында чохлу мал-гара варды, елә бил ки, кениш дүзәнләри от басмышды.

«Көрүнүр бу Бај хан чох варлы адамдыр», — дејә Оскүс-оол фикирләшди вә гара алачыға кирди.

Алачығын гоча саһиби Оскүс-оолдан сорушду:

— Оғул һардан кәлирсән, сәфәрин һајанадыр?

— Чәнубдан кәлирәм, Гызыл көлә кедирәм.

Гоча деди:

— Гал гонағымыз ол, динчәл. Сабан бөјүк жарыш олачаг. Ханын бир гызы вар, узаг јоллардан чох варлы чаванлар кәлиб. Гарадағын о тајындан биринчи ким кедиб су кәтирсә, хан гызыны она верәчәк-дир.

Оскүс-оолун евләнмәк фикри јох иди. Лакин өз күчүнү сынагдан кечирмәји гәт етди. Сәһәр тездән јериндән галхды, гочадан бир ведрә алыб ханын алачығына јолланды. Кәлиб көрдү ки, бир-бириндән сағлам, бир-бириндән гүввәтли отуз нәфәр чаван әлләриндә ведрә дајаныб, ачыглы-ачыглы бахышыр, жарышың башланмасыны көзләјирләр.

Чаванлар бахыб көрдүләр ки, үст-башы чыр-чындырлы бир чаван оғлан онларла жарышмаг истәјир. Оскүс-оолу әлә салыб күлүшмәјә башладылар.

Әлә бу вахт хан алачыгдан чыхыб әлиндә тутдуғу ипәк јайлығы јелләди, һамы үз гојду Гарадаға сары. Чаванлар һәлә һеч дағы ашмамышдылар, Оскүс-оол, лап кичиклијиндән кечиләрин далынча бу дағдан о даға гачмағы адәт етдијиндән, инди дә һамыдан тез Гарадағдан кери гајыдырды.

Оскүс-оол су илә долу ведрәни хана вериб деди:

— Мән инди кетмәлијәм. Сәнин гызын мәнә кәрәк дејил, мән бурда гала билмәрәм, атам тапшырыб ки, Гызыл көлә кедим.

Буну дејиб Оскүс-оол јола дүзәлди.

Ики дәфә күн чыхды, ики дәфә батды. Оскүс-оол исә һәлә дә шимала сары јол кедирди. Үчүнчү күнүн сәһәри Оскүс-оол кәлиб Гызыл көлә чыхды. Көрдү ки, көлун саһили гуру балыгла долудур.

«Атам дүз дејирмиш, бурда һәмишә гарным тох олачаг», — дејә дүшүндү. Бурда өзүнә мәскән салыб јашамаға башлады.

Күнләрин бир күнүндә көлүн саһилиндә кәзишәркән Оскүс-оол көрдү ки, ики нәфәр балыгчы бир гызыл балыг тутуб, истәјирләр ону газана салыб биширсинләр. Оскүс-оолун балыға јазығы кәлди. Одур ки, балыгчылардан хаһиш едәрәк деди:

— Балығы верин мәнә.

— Әвәзиндә бизә нә верәрсән? — дејә балыгчылар сорушдулар.

— Бу кисәдән башга һеч бир шејим јохдур, бу да атамн бәхшишидир. Истәјирсиниз көтүрүн, анчаг балығы өлдүрмәјин.

Балыгчылар бахыб көрдүләр ки, Оскүс-оолун кисәси јахшыдыр, одур ки, разылашдылар.

Оскүс-оол көлүн саһилиндә бир чала газды, көлдән су дашыјыб ораны долдурду, гызыл балығы һәмин чалаја атды. Гызыл балыг суда, күнәшин парлаг шүаларындан да артыг рәнкдән-рәнкә чалараг бәрг верирди. Бүтүн күнү Оскүс-оол балыгла әјләнирди, һәтта бу шәфәгли, гәшәнк балыг јухусуна да кирирди.

Сәһәр јериндән дуруб көрдү ки, чалада, гызыл балығын јанында чохлу башга балыглар вар. Оскүс-оол варландығына севинди. Балыглардан бир гәдәрини једи, јердә галаныны да гурутду. Беләликлә һәр күн сәһәр чала балыгла долу олурду.

Күнләрин бир күнүндә, сәһәр тездән Оскүс-оол балыг тутмаг үчүн чалаја кәлди, көрдү чала бомбошдур.

Оскүс-оол бундан чох кәдәрләнди, о башыны ашағы дикәрәк саһил бојунча јеријә-јеријә һеј гызыл балыг һаггында фикирләшди. Бирдән көрдү ки, көлүн үзү көпүкләнди, алов кими гырмызы атын белиндә башына самур дәрисиндән папаг гојмуш гырмызы-сифәт бир гоча саһилә чыхды. Атыны чапараг Оскүс-оолун јанына кәлди вә мәррибан-мәррибан деди:

— Оскүс-оол, Гызыл көлүн саһиби Далај хан¹ сәни јанына чағырыр.

— «Көрәсән мән онун нәјинә лазымам?» — дејә Оскүс-оол тәәччүбләнди, амма ханын сөзүндән чыхмаға чәсарәт етмәди. Атлынын тәркиндә отурду. Онлар елә сүр'әтлә чапдылар ки, сәсдән гулаглары чинкилдәди. Бир көз гырпымында көлүн дибиндә олдулар.

Гырмызысифәт гоча деди:

— Оскүс-оол, мән сәнә көмәк етмәк истәјирәм. Далај ханын сарајына чәсарәтлә кет. Ахы сән онун гызыны өлүмдән хилас етмисән. Хандан нә мал-гара ал, нә дә дөвләт. Ханын ајағы алтында балача күрән ит көрәчәксән. Бах, елә ону хандан истә.

Оскүс-оол гызыл торпаг сәпилмиш јолла кетди. Бир гәдәр кедәндән сонра ағ зәр парчадан тикилмиш алачыг көрдү. Алачыг о гәдәр јекә иди ки, һеч доггуз атла да чапсајдын, дөврәни баша вурмаг олмазды. Алачығын әтрафында сајсыз-һесабысыз мал-гара отлајырды.

Ханын хидмәтчиләри Оскүс-оолун гаршысына чыхдылар, еһтирамла ону алачыға апардылар. Орда ону узун, гара саггаллы, әјниндә јашыл рәнкли зәриф ипәкдән халат олан бир гоча — Далај хан көзләјирди.

Хан, Оскүс-оолу доггуз гатлы ағ кечә фәршин үстүндә отуртду. Ону пүррәнк чаја, ширнијјата вә јағлы фәтирә гонаг етди. Сонра хидмәтчиләрә әмр едәрәк деди:

— Мәним гызымы өлүмдән хилас етдији үчүн она дөвләтимдән дөвләт, мал-гарамдан, мал-гара верин.

— Далај хан мәнә дөвләтиндән һеч бир шеј лазым дејил. Онлары сахламаға јерим јохдур. Мәнә сәнин мал-гаран да лазым дејил, онлары отармаға

¹ Далај хан — Дәниз аллаһыдыр. Тува нағылларында хејирхаһ бир симадыр, јер үзүндәки залым ханлардан фәргләнәр.

отлағым јохдур. Јахшысы будур, мәнә ајағынын алтында јатан о күчүјү вер, — дејә Оскүс-оол билдирди.

Далај хан күчүјә көз јетириб ағлады, Оскүс-оола бахыб күлүмсәди. Сонра гылдан һөрүлмүш ипи күчүјүн боғазына кечирди. Оскүс-оолу гучаглады, халтаны она узатды. Гырмызысифәт гочаја әмр етди ки, гонағы апарыб Гызыл көлүн саһилинә гојсун.

«Мән нијә күчүјү көтүрдүм. Ондан нә хејир көрәчәјәм ки? Гырмызысифәт гочанын сөзүнә наһаг гулаг асдым», — дејә Оскүс-оол фикирләшди вә күчүјү ачыб бурахды.

Күчүк дә о саат мешәјә гачды, бир гәдәр кечәндән сонра дишиндә бир довшан кери гајытды.

Оскүс-оол гызардылмыш довшан әтийдән дојунча једи вә «ағыллы күчүкдүр», — дејә дүшүндү.

Бу минвалла, һәр күн күчүк мешәјә кедиб каһ довшан, каһ да су гушларындан бирини тутуб онун үчүн кәтирирди. Оскүс-оолун да гарны тох, кефи көк олурду.

Күнләрин бир күнүндә, Оскүс-оол сәһәр јухудан дуруб көрдү ки, күчүк јохдур.

«Јәгин евләринә, ханын јанына кедиб», — дејә Оскүс-оол кәдәрләнди, ону ахтармаға кетди.

Из ону кәтириб бөјүк бир алачыға чыхартды. Оскүс-оол горха-горха алачыға кирди вә тәәччүбүндән јериндәчә донуб галды.

Көрдү ки, Көзәл шаһзадә гыз гијмәтли бир халчанын үстүндә отуруб аја-күнә дејир сән чыхма, гој мән чыхым. Шаһзадә гызын шәвә кими гара һөрүкләри о гәдәр галын иди ки, әл илә тутмаг мүмкүн дејилди, елә узун иди ки, өлчмәк мүмкүн дејилди. Гызын һөрүкләри лап јерә салынмыш күрән күчүјүн дәрисинә дәјирди. Көзәл шаһзадә гыз Оскүс-оолун тәәччүбләндијини көрдүкдә чинкилтили сәслә мөһрибанчасына күлдү.

— Тээччүбләнмә, Оскүс-оол,— деди.— Мән Далај ханын көзүнүн ағы-гарасы тәк бирчә гызыјам. Сән мәним һәјатымы хилас етмисән. Одур ки, истәјирәм мәним алачығымын саһиби оласан. Отур, мән кедим су кәтирим.

Шаһзадә гыз күмүш ведрәни көтүрүб көлдән су кәтирмәјә јолланды.

Оскүс-оол күмүш чајникдән өзүнә чај сүздү, јағлы гоғал көтүрдү. Јејиб-ичир, өзү исә һеј фикирләширди ки, нечә еләсин, бу Көзәл шаһзадә гыз бир дә күрән күчүк чилдинә кирмәсин, һәмишә гызын көзәллијинә бахыб фәрәһләнсин. Оскүс-оол дәрини јандырмағы гәт етди. Күчүјүн дәрисини көтүрүб чәлд одун ичинә атды.

Көзәл шаһзадә гыз судан гајыдыб кәлди, әһвалатын нә јердә олдуғуну баша дүшүб гүссәләнди:

— Оскүс-оол наһаг күрән күчүјүн дәрисини ода атдын. — деди. — Бу чилддә мән өзүмү шәр нәзәрләрдән сахлајырдым. Инди исә шәр нәзәрләр бизи бир-биримиздән ајыра биләр.

Оскүс-оол деди:

— Мән сәнин јанында оlanda сән шәр көзләрдән горхма. Көзәл шаһзадәм.

Онлар хошбәхт һәјат сүрмәјә башладылар.

Күнләр өтүб кедирди, амма Оскүс-оол Көзәл шаһзадә гызын сөзүнү һеч чүр утуда билмирди.

Күнләрин бир күнүндә гәзәбли Гараты хан өз најиб-нөкәрләри илә гара шам мешәсинә ова чыхмышды.

Бүтүн күнү бирчә дәнә чөвүзгыран гуш вурмуш Гараты хан бәрк гәзәбләнмишди:

— Күн баша чатды, анчаг бир дәнә дә олсун һејван вура билмәдик! Көрүнүр Оскүс-оол бүтүн һејванлары һүркүдүб гачырмышдыр.

Гараты хан хидмәтчиләриндән икисини чағырыб әмр етди:

— Еј, нөкәрләр! Кедин Оскүс-оолун јанына, онун очағында бу гушу гызардын, һәм дә бахын, көрүн о нечә јашајыр. Сонра кәлиб мәнә данышарсыныз.

Оскүс-оол бу вахт Гызыл көлдә балыг тутурду. Гараты ханын нөкәрләри онун алачығына кәлдиләр. Көзәл шаһзадә гызы көрәндә јерләриндәчә донуб галдылар, бир кәлмә дә олсун сөз дејә билмәдиләр. Көзәл шаһзадә гызын онлара ачығы тутду.

— Сиз нә чүр адамларсыныз? Нә үчүн кәлмисиниз? Нијә динмирсиниз?

Нөкәрләр гыза дедиләр:

— Биз Гараты ханын адамларыјыг. О бизи көндәрди ки, сизин алачыгда бу гушу гызардаг.

Шаһзадә гыз деди:

— Нә олар ки, ишинизи көрүн, — дејиб очагдакы оду гурдалады.

Нөкәрләр гушу очағын үстә гојдулар вә она бахмағы тамам унудуб көзләрини Көзәл шаһзадә гыздан чәкә билмәдиләр. Гуш јаныб күлә дөндү, нөкәрләр күн батана гәдәр дајаныб шаһзадә гызын көзәллијинә тамаша еләдиләр. Бахдыгча да дојмаг билмирдиләр.

Шаһзадә гыз деди:

— Көјдәки булудлар сејрәкләшир, гонаглар евләринә гајыдыр.

— Ханым сизә бахдыгча, адам бир дә бахмаг истәјир, — дејә нөкәрләр сәсләндиләр. — Сизи көрәкими ханын әмрини тамам унутдуг. Бунун үстүндә хан бизим бојнумузу вурдурачагдыр.

Буну дејиб нөкәрләр Көзәл шаһзадә гыздан бу бәладан онлары гуртармағы хаһиш етдиләр. Шаһзадә гызын онлара јазығы кәлди, бир аз ун, бир аз да әт көтүрүб тәзәдән гуш дүзәлтди.

— Апарын верин хана, анчаг мәним барәмдә бир кәлмә дә олсун она сөз демәјин. Әкәр демиш олсаныз, онда икиниз дә даша дөнәчәксиниз.

Нөкәрләр гајыдыб кәлдиләр, хана тә'зим едиб гушу она узатдылар. Хан гуша нәзәр салыб гышгырды:
— Бу арыгдыр, өзү дә чох пис гызарыб! Өзүнүз жејин!

Нөкәрләр ону тә'рифләјә-тә'рифләјә јемәјә башладылар. Онларын гушу ләззәтлә једикләрини көрән ханын да ағзынын сују ахды.

Хан гушу нөкәрләрин әлиндән алды:

— Дејирләр ки, овчу һеч бир гәнимәтдән бојун га-чырмамалыдыр.

Гуш о гәдәр ләззәтли көрүндү ки, аз галды бармағыны дишләсин. Хан гушу јејә-јејә нөкәрләриндән сорушду:

— Оскүс-оолун алачығында нә көрдүнүз? О нечә доланыр?

Нөкәрләр ханын һөрмәтини газанмаг үчүн хана гуллуг көстәрмәк истәдиләр, бир-биринин сөзүнү јарымчыг кәсәрәк Көзәл шаһзадә гызын көзәллијиндән данышмаға башладылар, анчаг сөзләрини дејиб гуртара билмәдиләр, о дәгигә даша дөндүләр.

Хан хејли фикирләшди, көрсүн, Оскүс-оолун арвады илә өз арвадыны нечә дәјишә биләр, ахы өз арвады ону лап тәнкә кәтирмишди.

«Көзәл арвад касыбын нәјинә лазымдыр? — дејә залым хан фикриндән кечирди. — Мәним алачығым-да она јер тапылар». — Сәһәри күн Оскүс-оолун јанына кедиб Көзәл шаһзадә гыза бахмағы гәт етди.

Оскүс-оол бу вахт хејли балыг тутуб севинә-севинә евинә гајытды. Көзәл шаһзадә гыз ханын нөкәрләри һаггында әринә сөјләди. Бу әһвалаты ешитчәк Оскүс-оол күрән дәрини јандырдығына чох һејифсиләнди, ганы гара јеринә кириб јатды.

Сәһәр, о јериндән галхыб Гызыл көлә јолланды. Бу вахт Гараты хан атыны чапараг Оскүс-оолун алачығына кәлди. Ичәри кирчәк Көзәл шаһзадә гызы көрдү, шаһзадә гыз ај вә күн кими әтрафы нура гәрг

етмишди. Хан өзүнү итирдијиндән салам вермәји, кечиб башда отурмағы белә унутду. Хејли ајаг үстә дурду. О гәдәр дурду ки, бу мүддәтдә једди дәфә тә-зә дәмләнмиш чај ичиб гуртармаг оларды. Ајаг үст-дә дурмагдан ајаглары шишди. Ахыр ки, өзүнә кәл-ди, салам верди.

Көзәл шаһзадә гыз истәһза илә деди:

— Нә гәрибә хандыр! Сәһәр кәлиб саламы ахшам верир.

Хан һәрәкәтиндән хәчаләт чәкди, чәлд алачыгдан чыхды вә чапараг өз аалына гајытды. Хан һеч бир јердә гәрар тута билмәди. Јемәкдән-ичмәкдән тамам кәсилди.

Күнләрин бир күнүндә сәһәр тездән күнәш јени-чә чыртлајыб дағларын зирвәсини өз гызылы шүаларына бојајанда, хан, Оскүс-оолун далынча чапар көндәрди.

Чапар Оскүс-оолу көтүрүб ханын јанына кәлди.

Хан Оскүс-оола деди:

— Сәнә јахшылыг еләмәк истәјирәм. Үч күн, үч кечә сән мәним алачығымда гал, мән дә сәнин алачығында.

Нә етмәк оларды? Ханын сөзүнә зидд чыхмаг олмазды. Оскүс-оол Гараты ханын алачығында галды. Башладылар ханын нөкәрләри она гуллуг еләмәјә. Дадлы јемәкләр кәтирдиләр, пијаләләрә арака¹ төк-дүләр. Анчаг Оскүс-оол бунларын һамысыны рәдд етди, јалныз өз Көзәл шаһзадәси һаггында дүшүнүрдү. һәтта кечә јатанда шаһзадә гыз јухусуна да кирди.

Гараты хан да бу вахт Оскүс-оолун алачығында отуруб көзүнү шаһзадә гыздан чәкмирди. Күнүн нә вахт гуртардығыны һеч һисс етмәди. Көзәл шаһзадә гыз деди:

¹ Арака — ичкидир, туршумуш сүддән һазырланыр.

— Оскүс-оол кечэлэр бачаны багламагы неч вахт унутмазды.

Хан чэлд алачыгдан чөлө чыхды, бачаны баглады. Дүшмэк истәјәндә јериндән тәрпәнә билмәди. Шаһзадә гыз ону тилсимләмишди. Бүтүн кечәни елә бу вәзијјәтдә алачығын јанындача јатыб галды.

Хан бир дә ајылды, алачыға кирди, бу вахт Көзәл шаһзадә гыз чај сүзә-сүзә сорушду:

— Кечәни һарда галмышдыныз, хан?

— Алачығын кешијини чәкирдим, сизи шәр гүввәләрдән горујурдум, — дејә хан јалан сөјләди.

Јенә бүтүн күнү хан алачыгда отурараг Көзәл шаһзадә гыздан көзүнү чәкмир, һәзз апарырды. Ахшам олдугда шаһзадә гыз хандан хаһиш етди ки, кедиб алачығын гапысыны бағласын.

Хан гапынын дәстәсиндән тутан кими шаһзадә гыз һәммин дәгигә овсун охујуб ханы тилсимә салды. Бүтүн кечәни хан гапынын ағзында галды.

Бир дә сәһәр хан өзүнә кәлди. Көзәл шаһзадә гыз чај сүзүрдү. О, хандан сорушду:

— Хан сиз кечә нијә јатмадыныз?

— Бүтүн кечәни бәд нәзәрләр алачығын гапысыны дөјүрдүләр, мән дә гапыны бәрк-бәрк тутмушдум, — дејә хан јенә јалан сөјләди.

Үчүнчү күнүн ахшамы Көзәл шаһзадә гыз хана деди:

— Хан гәлјанынызы чәкиб гуртарандан сонра кедин јатын. Ики кечәди ки, јатмырсыныз.

Хан гәлјаны элинә алды, очагдан көсөв көтүрүб алышдырды. Шаһзадә гыз да бу вахт овсун охујуб ону тилсимә салды. Бүтүн кечәни хан очағын јанында отурду. Бир дә сәһәр ачыланда гәлјаны чәкиб гуртарды.

Сәһәр Көзәл шаһзадә гыз чај сүзә-сүзә хандан сорушду:

Хан өзүнү итирдијиндән салам вермәји унутду...

— Нә үчүн сәһәрә кими гәлјан чәкирдиниз?

— Мән очаға бахырдым ки, сөнмәсин, алачыг исти олсун,—дејә хан јалан сөјләди, јенә дә бүтүн күнү отуруб көзүнү Көзәл шаһзадәдән чәкмәди.

Шаһзадә гыз деди:

— Үч күн гуртарды. Инди Оскүс-оол кәләр. Хан, сизин мәнә көстәрдијиниз гајғыныз барәдә она данышарам. — Өзү исә күлүрдү.

Рүсвај олмуш хан сычрајыб атына минди, вар күчү илә чапараг өз аалына јолланды. Алачыгына кирчәк Оскүс-оола гышгырды:

— Рәдд ол бурдан, бәдбәхтин бири бәдбәхт! Сабан чых мејдана!

Оскүс-оол ганы гара һалда евинә гајытды. Көзәл шаһзадә гыз хана нечә тәнбег етдијини әринә сөјләди. Оскүс-оол о ки, вар күлдү, сонра ханын ону һәдәләдијини хатырлајыб јенидән гәм-гүссәјә батды.

— Оскүс-оол нә олуб? — дејә шаһзадә гыз ондан сорушду.

— Сабан Гараты хан мәни мејдана чағырыр.

Көзәл шаһзадә гыз деди:

— Тез ол, Гызыл көлә кет. Далај хандан хаһиш елә бизә көмәк версин.

Оскүс-оол атыны чапараг Гызыл көлә сары јолланды, көмәк үчүн Далај хандан хаһиш етмәјә башлады.

Далај хан онун хаһишини ешитди. Бу вахт ханын хидмәтчиләриндән бири гара атын үстүндә көлдән саһилә чыхыб Оскүс-оола дәмир мүчрү верди.

Оскүс-оол мүчрүјә бахыб тәәччүб етди: «Хан бөјүк орду илә үзәримә һүчум етдији бир вахтда бу чүр балача бир мүчрүнүн мәнә нә хејри ола биләр?» Буна бахмајараг о, мүчрүнү кәтириб Көзәл шаһзадә гыза верди.

Сәһәр сүбһдән, күнәш баш галдыранда, дағларын зирвәси гызылы шәфәгләрә бүрүнәндә Оскүс-оол сәс-күј ешидиб, алачыгдан чөлә чыхды. Көрдү ки, Гараты ханын гошунлары кәлиб онун аалыны дөрд тәрәфдән дөврәјә алыблар. О ичәри кириб әһвалаты Көзәл шаһзадә гыза данышды, гыз әринә тәсәлли верәрәк деди:

— Горхма. Отур чајыны ич.

Бир гәдәр кечәндән сонра Оскүс-оол курултунун кетдикчә даһа да күчләндијини ешитди. Чәлд алачыгдан чөлә гачды, көрдү ки, Гараты ханын гошунларынын чәркәси икиләшди, онун аалыны икинчи дәфә әһатәјә алыблар. О, Көзәл шаһзадә гызы сәсләди. Гыз чавабында она тәсәлли верәрәк деди:

— Горхма. Чајыны ич!

Оскүс-оол бир финчан чајы ичиб гуртармамышды ки, бу вахт әввәлкиләриндән даһа шиддәтли курулту гопду. Оскүс-оол күллә кими јериндән сычрајыб чөлә гачды. Көрдү Гараты ханын гошунларынын чәркәси үчләшиб. Бу вахт Оскүс-оол гышгыра-гышгыра деди:

— Көзәл шаһзадә! Гараты хан үч чәркә гошунла бизи дөврәләјиб!

Көзәл шаһзадә гыз деди:

— Бах, инди вахтдыр, — о дәмир мүчрүнү ачды. Мүчрүнүн ичиндән әлләриндә гырмызы гылынч вә гара топпуз тутан дәмир адамлар бир-бир чыхмаға башладылар.

— Биз нә етмәлијик? Һара кетмәлијик? — дејә дәмир адамлар гышгырышдылар.

Көзәл шаһзадә гыз әмр едәрәк деди:

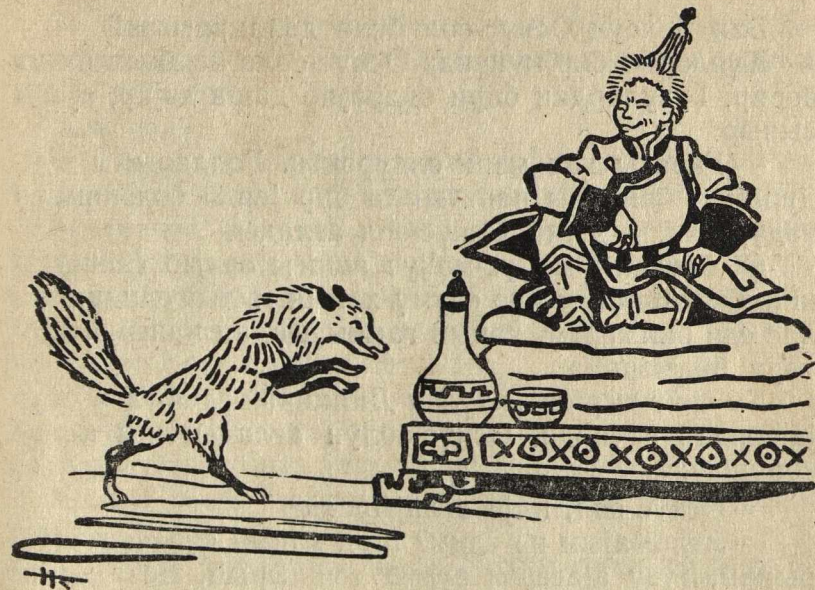
— Гараты ханын гошунуну дармадағын един, сонра гајыдыб јенидән мүчрүјә кириң!

Оскүс-оол дәмир гошуну көрәндә үрәји сакитләшди. Алачыға кириб чај ичмәјә башлады.

Дәмир адамлар Гараты ханын гошунларыны бир

дәгигәнин ичиндә дармадағын етдиләр, ханын өзүнү дә әсир тутдулар.

Оскүс-оол өз Көзәл шаһзадә гызы илә бирликдә узун өмүр сүрүб хошбәхт јашадылар. Онларын мал-гарасы күн-күндән артыб чохалды.

ОСКҮС-ООЛ ВӘ ДИЛКИЧӘК

Бу әһвалат бир чох илләр бундан әввәл, Сүд келү һәлә кичик көлмәчә, Сүмбер-Ула¹ сыра дағлары кичик бир тәпә оlanda баш вермишди.

Бири вармыш, бири јохмуш, Оскүс-оол адлы јохсул бир чобан вармыш. Онун нә атасы вармыш, нә дә анасы. О, гызмар истидә дә, шахталы сојугда да Гараты ханын сүрүләрини отарармыш. Гараты ханын малы-дөвләти башындан ашармыш, сүрүсүнүн сајы-һесабы олмазмыш. Оскүс-оол јајда зәрдаб ичәрмиш, гышда ханын габағындан галан артыг-уртуғу јејиб доланармыш. Оскүс-оолун көзләринин јашы һеч гурумазмыш, гәлбиндән дә кәдәр силинмәзмиш.

¹ Сүмбер-Ула — әфсанәви дағдыр. Тува нағылларында тез-тез ады чәкилир.

Бах, жохсул Оскүс-оол белә доланармыш!
Күнләрин бир күнүндә Оскүс-оола бәдбәхтлик үз
верир. Гузулардан бири бүдрәжиб даша дәјир, ајагы
сыныр.

— Гараты хан мәни өлдүрәчәк. Голларымы вур-
дурачаг, башымы папағымла бир јердә бәдәнимдән
үздүрәчәк, — дејиб Оскүс-оол ағлады.

О, башыны мә'јус-мә'јус ашағы салыб фикирлә-
ширди: «Мән һеч чүр өзүмү ханын гылынчындан хи-
лас едә билмәрәм, ханын гамчысындан чанымы гур-
тара билмәрәм».

Бу вахт гырмызы түлкү Дилкичәк гача-гача онун
јанындан кечирди. Оскүс-оолун ағладығыны көрүб
сорушду:

— Оскүс-оол, нијә ағлајырсан?

— Ағламајым нә едим? Мән ханын сүрүсүнү ота-
рырам, гузу ајағыны вуруб сындырыб. Һеч кимим
јохдур ки, мәним тәрәфими сахласын. Мән даһа сағ
гала билмәрәм.

— Нечә јәни тәрәфими сахлајан һеч кимин јох-
дур? Бәс мән нәјәм? Намысыны атарсан мәним үстү-
мә, өзүм сәнә көмәк еләрәм. Сәни Курбусту ханын
гызы шаһзадә Билинклә евләндирмәк лазымдыр. Ан-
чаг бу сәни өлүмдән гуртара биләр.

— Дилкичәк, ағын башындадыр, ја јох! Һеч би-
лирсән нә данышырсан? Белә бир иш һеч јатсам ју-
хума да кирмәз. Мән һара, падшаһын гызы һара. Бу
хам хәјалдыр.

— Зијан јохдур, бу мәним өз ишимдир. Мән Кур-
бусту ханын јанына гачарам, сән дә мәни бурда
көзлә.

Дилкичәк әлван көј гуршағындан јапышыб Кур-
бусту ханын аалына сары көтүрүлдү.

Курбусту ханын мәнзилинә јетишиб тә'зим едәрәк
һана деди:

— Саламәлејкүм Курбусту хан. Мән Гараты ха-
нын јанындан кәлмишәм. Хан сәнин гызыны оғлуна
алмаг истәјир.

Хан деди:

— Нә олар, варлы адамла гоһум олмаға сөзүм
јохдур. Кет евләнмәк истәјән оғланы јаныма кәтир.

Дилкичәк севинди, чәлд Оскүс-оолун јанына
гачды. Илыг суда Оскүс-оолу тәртәмиз јујундурду.
Сонра дуруб тәпәдән дырнаға кими Оскүс-оолу нә-
зәрдән кечирди. Гаршысында учабој, ағаппаг, гәшәнк
бир чаван оғлан дурмушду.

Дилкичәк онун көркәминдән разы галыб, оғланы
да көтүрүб әлван көј гуршағындан јапышыб бирба-
ша Курбусту ханын јанына јолландылар.

Ханын аалы гаршысында Дилкичәк Оскүс-оола
деди:

— Бурда дур, мәни көзлә. Кедим сәнин үчүн пал-
тар тапым.

Дилкичәк ханын јанына кәлди, бәркдән ағлаја-
ағлаја деди:

— Вај аман, бәдбәхтлик үз вериб. Каш башым бә-
дәнимдән үзүләјди, буну көрмәјәјдим.

Хан горхуб сорушду:

— Нә олуб?

— Даныша билмирәм, — дејиб кәләкбаз Дилки-
чәк ағлады. — Һеч билмирәм нечә дејим. Өзүңүз би-
лирсиниз ки, мәним ајағым нечә јүнкүлдүр, даны-
шығыма да сөз ола билмәз, өзүм дә ки, ариф ада-
мам. Мән сәнин чавабыны Гараты хана јетирдим.
Һәмин дәгигә ханын оғлу илә јола дүшдүк, јолда
бизи бәрк јағыш тутду, оғланын үст-башы тамам ис-
ланды. Лап бијабырчы вәзијјәтдәдир. Инди билми-
рәм нечә едәк, хан?

— Еј, нөкәрләр!—дејиб хан гышгырды.—Гараты
ханын оғлу үчүн ән јахшы, ән гијмәтли парчадан ти-
килмиш бир кејим кәтирин.

Дилкичэк тэләсик Оскүс-оолун јанына гачды. Ос-күс-оола көј ипәк халат кејиндирди, башына гара самур дәрисиндән папаг гојду, ајағына да гара иды-ки¹ кејдирди. Белинә ал ипәк гуршаг бағлады. Сон-ра да дөнә-дөнә оғлана тапшырыб деди:

— Бах, јадында сахла: атан Гараты хандыр, адын Чечен-Тажыдыр. Башыны дик тут, чох әжилмә.

Онлар Курбусту ханын алачығына кәлдиләр. Хан гонаглары чох һөрмәтлә гаршылады. Онлары баһа-лы, дадлы јемәкләрә гонаг етди. Оскүс-оол ханын хошуна кәлмишди.

— Ики хан бир-бири илә гоһум олулар. Гој Че-чен-Тажы мәним јанымда галсын, Дилкичэк, сән гач Гараты ханын јанына, она хәбәр вер ки, үч күндән сонра онун јанындајыг.

— Баш үстә, хан, дедијинизи јеринә јетирәрәм. Анчаг хан, Чечен-Тажыја балача бир сөзүм вар, ича-зә верин тәкликдә дејим.

Хан ичазә верди. Онлар икиликдә чөлә чыхды-лар. Дилкичэк деди:

— Нә, Оскүс-оол, һәр иш өз гајдасынча кедир. Ан-чаг һәлә габагда чох ишләр вар. Амма сән горхма. Мән сәнинлә сифә гардашам — алтысына кәләк кәл-мишәм, бешини бармағыма доламышам. Бах, мәним сәнә дејәчәјим будур.

Дилкичэк бирбаш Гараты ханын аалына доғру үз гојду. Ханын ағ чадырлы алачығына чатды. Гуј-руғуну гысды, гулагларыны саллады, тир-тир әсиб зинк-зинк зинкилдәди.

Хан горхду:

— Нә олуб, Дилкичэк?

Дилкичэк деди:

— Көјдә, Курбусту ханын јанында идим. Хан ја-ман гәзәбләниб, бәрк һәдәләјиб дејирди: «Һәр нә варса, һамысыны мәһв едәчәјәм. Илдырым чახыб

¹ Идыки — тувалыларын милли чәкмәси.

Һәр јаны јандырачағам!» Одур ки, инди мән дә һа вурнухурамса, сәнинлә өзүм үчүн бир далдалана чаг јер тапа билмирәм. Әкәр мән фикирләшиб тапма-сам, башга һеч ким тапа билмәз.

Хан горхудан әсим-әсим әсди. Дишләри бир-би-ринә дәјиб шагғылдады, көзләринин јашыны ахы-дыб ондан көмәк истәди.

Дилкичэкә дә елә бу лазым иди:

— Хан, алачыгдан бир чых бајыра, көјә бах!

Онлар алачыгдан чыхдылар. Хан көрдү ки, кө-јүн үзүндә јекә бир булуд сүзүр.

— Бу Курбусту хандыр, тәләсир, — дејә Дилкә-чэк билдирди.

Гараты хан онун гаршысында диз чөкүб әввәл-киндән дә чох јалварыб ондан көмәк истәди.

— Ај чан тапдым! — дејә Дилкичэк севинчлә гышгырды. — Аалын далында јетмиш сажын дәрин-лијиндә бир чала газдыр, бүтүн мәијјәтләринлә орда кизлән. Әмр вер јүз дәвә ора бузлаг дашы кәтириб төксүнләр, һәмин дашларла чаланын ағзыны өртсүн-ләр. Сонра мән өзүм сәни ордан хилас едәрәм.

Хан тәбил чалдырды, чамааты башына јығды. Елә ки, чамаат јығышды, хан онлары ири бир чала газмаға мәчбур етди. Хан өз мәијјәтләри илә бәра-бәр һәмин чалада кизләнди вә тапшырды ки, ири буз-лаг дашлары илә чаланын ағзыны өртсүнләр.

Дилкичэк үзүнү чамаата тутуб деди:

— Гараты ханын дөвләти башындан ашыб-дашыр-ды, мал-гарасынын сајы-һесабы јохду. Амма сизи зәрдабла сахлајырды. Елә ки, гәзәбләнди, о саат ада-мын бојнуну вурдурур, гәзәби сојујанда адамын га-һыны сорурду. Гојун-дәвә отаран гоча чобан Сал-Буурул сизин ханыңыз олсун. Оскүс-оол да онун оғлу.

Чамаат онун дедикләри илә разылашды. Дүз үч күн кечәндән сонра әлван көј гуршағындан Курбус-

ту хан, гызы, језнәси илә бирликдә Гараты ханын аалына ендиләр.

Үч күн, үч кечә һамы Оскүс-оолла шаһзадә гыз Биликин тој мәчлисиндә јејиб-ичдиләр, шадлыг едиб ојнадылар. һамыдан чох Дилкичәк севинирди.

Тојун сәһәри күнү көјүн үзүнү гара булуд бүрүдү. Шимшәк чахды, бузлаг дашларынын күлүнү көјә со-вурду. Хандан һеч әсәр-әламәт дә галмады.

Чамаат шадлыг едиб севиндиләр.

Оскүс-оол өз шаһзадә ханымы илә узун өмүр сү-рүб хошбәхт јашадылар.

ГОЧА АДЫГАН

Гәдим заманларда Арзајты дағынын чәнүб әтәк-ләриндә Адыган адында бир гоча јашајырмыш. Онун доггуз икид оғлу вармыш, оғланларын доггузу да маһир овчу имиш.

Арзајты дағын о бири үзүндә сары дүзәнлијин саһиби Гараты хан јашајырмыш. Күнләрин бир кү-нүндә хана бөјүк бир бәдбәхтлик үз верир — ханын ән кичик вә ән көзәл гызы евдән јох олур.

Бу вахт хан Шаманы вә Ламы¹ көмәјә чағыртды-рыр. Узун бир дуа охудугдан сонра Шаман дејир:

— Хан сағ олсун гызынызы тапмаг мүмкүндүр, анчаг, кәрәк гијмәтли бәхшиш верәсиниз.

¹ Л а м — будизм килсәсинин хидмәтчиси.

Лам дуа китабына бахыб белә деди:

— Әкәр гижмәтли ән'ам кәтирсәниз, ола билсинки, гызынызы ахтарыб тапдылар.

Ханын алачыгы габагына хејли адам топлашмышды. Намы ханын гызыны тапмаг һаггында фикирләширди.

Гоча бир киши ирәли чыхыб дејир:

— Нә Шаман, нә дә Лам бу ишдә һеч бир көмәк едә билмәзләр. Сизин гызынызы тапса, анчаг гоча Адыганын оғланлары тапар.

Хан севинди, нөкәрләринә әмр етди ки, кедиб Адыганын өзүнү онун һүзуруна кәтирсинләр.

Гоча ханы сахлајыб деди:

— Белә јарамаз, хан. Адыганла оғланлары чох күчлүдүрләр, бир дә онлар әмри хошламырлар, јахшысы будур, хаһиш елә ки, кәлсинләр.

Хан гәзәбләнди, анчаг чарәси јох иди, гызы тапмаг лазым иди. Нөкәрләринә хејли бәхшиш вериб Адыганын далынча көндәрди.

Ханын нөкәрләри Адыганын евинә кәлдиләр, баш әјиб ханын бәхшишләрини она узатдылар вә ханын јанына кетмәсини хаһиш етдикдә Адыган мәттәт галды.

«Ханын башында нә исә вар, онун бирдән-бирә белә сәхавәтли олмасы әбәс јерә дејил», — дејә Адыган дүшүндү, ханын јанына јолланды.

Хан, Адыганы бөјүк һөрмәтлә гаршылады, ону дадлы јемәкләрә гонаг етди, шәхсән өзү гонагын пияләсинә арака төкдү. Сонра Адыгана деди:

— Мәним ән кичик вә ән көзәл гызым итиб. Ону анчаг сәнин оғланларын тапа биләр. Бу ишдә мәнә көмәк елә, оғланларындан һансы гызымы тапса, мән дә гызымы она верәрәм, үстәлик хәзинәмдәки дөвләтимдән чохлу дөвләт, гарамалымдан да гарамал верәрәм.

Адыган оғланларыны јанына чағырды, онлара деди:

— Балаларым, мән гочалмышам. Тезликлә өмрүмү сизә тапшырачағам. Әкәр сабаһа чыхсам, сәһәр тездән, јох, әкәр бу күн өлсәм кечәнин јарысы өләчәјәм. Ахыр күнүмдә өзүмүн ән гижмәтли охларымы сизә бағышламаг истәјирәм. Һәрәниз бир ох көтүрүн, мәнә дејин көрүм, кимин әлиндән нә кәлир, ким нәјә габилдир.

Ән бөјүк оғул охун бирини көтүрүб дејир:

— Мән излә једди јашлы чүчүнү тапа биләрәм.

Икинчи оғул да охдан көтүрүб дејир:

— Мән дә ијнәни көрә биләрәм, истәјир көјүн једди гатында олсун, истәјирсә дә дүнјанын лап о башында олсун.

Үчүнчү оғлан охдан көтүрүр дејир:

— Мән дә ән јекә сарлыкы¹ галдырыб дүнјанын гуртарачагына апара биләрәм.

Дөрдүнчү оғлан охдан бирини көтүрүб дејир:

— Мән бир көз гырпымында ән һүндүр гајанын тәпәсинә галха биләрәм.

Бешинчи оғул охдан бирини көтүрүб дејир:

— Мән сағсағанын гујруғундан ләләји елә гопардарам ки, һеч хәбәр тутмаз.

Нөвбә алтынчы оғула чатыр. О оху көтүрүб, хејли охун о тәрәф, бу тәрәфинә бахыр. Сонра атасына дејир:

— Мән белә бир охла нә чүр һејван олур-олсун, һарда олур-олсун, фәрги јохдур, дүз көзүндән вура биләрәм. Ата, сәнин бу охуну мөһкәм сахлајачағам, ону һәдәр јерә атмајачағам.

Једдинчи оғул оху көтүрүб дејир:

— Мән көјдән дүшән дашы белә тута биләрәм.

¹ Сарлык — јак, узун түклү вә ири бујнузлу, јекәпәр, көвшәјән һејвандыр.

Сәккизинчи оғул оху көтүрүб дејир:

— Мән бир көз гырпымында елә бир кома дүзәл-дәрәм ки, ора һәтта Гараты ханын алачығы да јер-ләшәр.

Ән кичик оғлан, доггузунчу оғул јериндән галхыр, оху көтүрүб дејир:

— Мән көстәбәкдән дә чәлд јералты јол газа биләрәм.

Адыган оғланларыны ахыра гәдәр динләдикдән сонра белә дејир:

— Ајры-ајрылыгда һамыныз зәифсиниз, бирликдә исә гүввәтлисиниз. Мәһрибан јашајын балаларым, онда ишиниз һәмишә уғурлу олар. Мән Гараты ханын јанында идим. Онун ән кичик вә ән көзәл гызы евдән јох олуб. Гызы ким тапса хан гызыны һәммин адама верәчәк. Ахтарын бала, тапын ону. Һансы бириниз ханын гызы илә евләнмиш олса, о јердә галанларына да кәлин олачаг.

Адыганын оғланлары ханын гызыны ахтарыб тапмаға разылыг вердиләр, аталары илә бирликдә ханын јанына кетдиләр. Хан онлары күләр үзлә гаршылады, әзиз гонағы кими онлара һөрмәт етди.

Сонра бөјүк гардаш хан гызынын изи илә кетди. Изләр ону ағ дашын јанына гәдәр кәтирди, бурда изләр итди.

— Бурдан гызы көјә галдырыблар, — дејә бөјүк оғлан гардашларына билдирди.

Икинчи гардаш әлини көзүнүн үстүнә гојуб һәр тәрәфә көз кәздирди. Сонра гардашларына деди:

— Чәнубда, көјлә јерин гуртарачағында, күнәш-дәки сылдырым гаја — Күнлү Гајаны көрүрәм, бу јыртычы гуш Хан-Херетин¹ јувасыдыр. Јувадан гызын башы көрүнүр.

Бу вахт үчүнчү гардаш о бири гардашларыны

әлиндә отурдуб галдырды вә һүндүр, сылдырым гајанын әтәјиндә јерә гојду. Дөрдүнчү гардаш чәлд сылдырым гајаја дырмашды вә ашағы енди.

— Гыз ордадыр, — дејә гардашларына билдирди, — анчаг Хан-Херети димдији илә бизи өлдүрә биләр. — Буну дејиб о, бешинчи гардашы бојнунда әјләшдириб онунла сылдырым гајаја галхды.

Адыганын бешинчи оғлу гызы елә хәлвәти чыхартды ки, Хан-Херетинин балалары һеч димдикләрини дә тәрпәтмәдиләр.

Бирдән, Хан-Херетинин өзү бөјүрдән чыхды, ики гардашла гызы гамарлајыб көјә галдырды. Алтынчы гардаш чәлд охдандан атасынын охуну чыхарыб Хан-Херетинин чајнағынын тән ортасындан вурду. Ағрыдан јыртычы гуш дәншәтлә гышгырыб чајнағындан овуну бурахды.

Гардашлар даша дәјиб парча-парча олачагла-рындан горхдулар. Лакин једдинчи гардаш ирәли чумуб гардашлары јерә чатачатда тутду.

Хан-Херети гәзәбләнди вә өзүнү ашағы атды ки, гардашлары димдији илә вуруб өлдүрсүн. Бу вахт сәккизинчи гардаш бир көз гырпымында јекә бир кома тикди, һамысы онун ичиндә кизләнди. Хан-Херети исә гәзәбли бағырты илә команын әтрафында һеј фырланырды. Јыртычы гушун чајнағындан гардашларыны хилас етмәк үчүн ән кичик гардаш јералты јол газды, гардашларынын һамысыны сылдырым гајадан хејли узагда үзә чыхартды.

Хан, гызынын сағ-саламат кәлиб чыхдығыны вә һеч бир јери јараланмадығыны көрдүкдә чох севинди, ону ким хилас етдијини сорушду. Гардашларын һәр бири өзүнү хан гызынын хиласкары һесаб едирди.

Иши белә көрдүкдә һәммин ағыллы гочаны чағыр-малы олдулар. Гоча деди: Адыганын оғланлары ханын гызыны хилас едибләр. Әкәр онлардан һәр һансы бири олмасајды, гыз тәләф оларды. Амма һамы-

¹ Хан-Херети — эфсанәви гушдур.

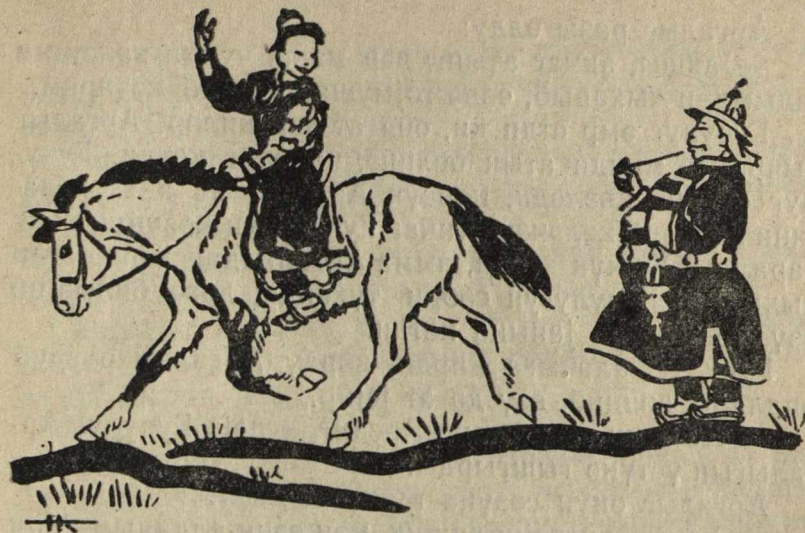
дан чох зәһмәт чәкән торпағы газыб јералты јол ачан кичик гардашдыр. Она көрә дә ханын күрәкәни кичик гардаш олмалыдыр.

Гоча чох ағыллы иди, анчаг ханын гызы онун фикрилә разылашмады.

Ханын ән кичик вә ән көзәл гызы деди:

— Гардашларын аталарындан мирас галмыш охлары өзләриндәдир. Тәкчә алтынчы гардашын оху јохдур, о, өз оху илә јыртычы гушу вурмушдур. Она көрә дә мән алтынчы гардаша эрә кедирәм.

Гоча Адыганын алтынчы оғлу ханын кичик гызы илә евләнди, дәвләти, мал-гараны өз гардашлары арасында бөлүшдүрдү. Гоча Адыганын өзү чохдан рәһмәтә кедиб онун нәсли чох меһрибан јашајыр. Гоча Адыганын нәвә вә нәтичәләри инди дә, дар күндә бир-бирләринә көмәк едирләр.

КӘЛӘКБАЗЛА ВАРЛЫ

Нәлә чох гәдимләрдә Чинге-Кәм чајынын саһиндә ики нәфәр јашајырды. Биринин ады Аргалыг, о бирининки Гучулуг иди.

Аргалыгын нә дәвләти вар иди, нә дә мал-гарасы. Анчаг о чох һазырчаваб, дирибаш вә кәләкбаз иди. Гучулуг дәвләтли иди, амма чох сәфеһ иди.

Күнләрин бир күнүндә јохсул Аргалыг варлынын евинә гонаг кедир. Ичәри кириб көрүр ки: Гучулуг јумшаг кечәнин үстүндә отуруб, ширин борзакла¹ чај ичир, өзү дә тәр ичиндә пүф-пүф пүфүлдәјирди.

Гучулуг Аргалыга дејир:

— Ешитмишәм ки, сән јаман кәләкбаз адамсан. Бир мәни дә алдад көрәк. Әкәр алдада билсән, сәни дојунча једиздирәрәм.

¹ Борзак — гызардылмыш ширин, кирдә гоғал.

Аргалыг разы олду:

—Јахшы, анчаг атыны вер мәнә, чүнки кәләјими јадымдан чыхарыб, евдә гојмушам, кедиб кәтирим.

Гучулуг әмр етди ки, она ат версинләр. Аргалыг сычрајыб минди атын белинә, чапараг кетди. Гучулуг отуруб көзләди, көрсүн Аргалыг нә вахт кәләјини кәтириб кәләчәк. Анчаг Гучулугун көзүнүн көкү саралды. Үч күн кечди, амма Аргалыгдан хәбәр-әтәр чыхмады. Гучулугун сәбри түкәнди, дөзә билмәјиб өзү Аргалыгын јанына кетди.

Гучулуг алачыға кирди, көрдү Аргалыг отуруб ордлары шишиб, өзү дә әт јејир.

— Нә үчүн кәлиб чыхмырсан? — дејә Гучулуг Аргалыгын үстүнә гышгырды.

Аргалыг онун сөзүнә күләрәк деди:

— Сән өзүн истәјирдин ки, мән сәни алдадым. Мән дә алдатдым. Сәнин ајғырынын ахырынчы тикәләри-дир, јејирәм.

Гучулугун она бәрк гәзәби тутду, Аргалыгын алачығыны јандырды.

Аргалыгын алачығы јанды, анчаг күлү галды. Аргалыг күлүн һамысыны бир кисәјә јығыб Гараты ханын јанына јолланды.

Аргалыг аалла кедә-кедә кисәни бәрк-бәрк синә-синә басмышды, елә бил кисәдәки гызылдыр. Ханын гызлары буну көрүб Аргалыгы дөврәјә алдылар, кисәнин ичиндәкини онлара көстәрмәсини ондан хаһиш етдиләр.

— Буну едә билмәрәм, — дејиб Аргалыг гызлардан јахасыны гачырырды. — Кисәнин ичиндәки мәним алачығымдыр.

Ханын гызлары марагланырдылар, билмәк истәјирдиләр ки, бу нечә алачыгдыр, балача бир кисәнин ичинә јерләшә билиб.

Гызлар бир-биринин сөзүнү кәсәрәк Аргалыга јалвармаға башладылар. Анчаг о инад едәрәк дејирди:

— Сиз мән јазығы алачыгсыз гојачагсыныз. Әкәр көзәл гызлардан бири кисәнин ичинә бахса, о дәгигә алачыг дөнүб күл олачаг.

Гызлар чох истәјирдиләр, билсинләр көрәк онлардан һансы көзәлдир. Әввәлкиндән дә чох јалвармаға башладылар.

— Гој бахаг. Әкәр алачығын дөнүб күл олса, әвәзиндә атамыз сәнә тәзә алачыг верәр.

Аргалыг кисәнин ағзыны ачды. Гызлар кисәнин үстүнә чумдулар. Алынларыны сөјкәјиб кисәнин ичинә бахдылар, көрдүләр күлдүр.

Гызлар севиндиләр:

— Демәли, биз һамымыз көзәлик! Сонра хандан Аргалыга тәзә алачыг верилмәсини хаһиш етдиләр.

Ертәси күнү Гучулуг Аргалыгын јанына кәлди ки, көрсүн о нечә гүссәләнир. Көрдү Аргалыгын тәзә алачығы вар.

Гучулуг тәәччүбләнди.

— Аргалыг, мәнә бах, ахы мән сәнин алачығыны јандырмышдым, бу тәзә алачығы һардан алдын? — дејә Гучулуг сорушду.

Аргалыг күлүб деди:

— Мән алачығын күлүнү јығыб Гараты хана апардым. Онун гарамалы хәстәләнмишди. Онлары күл-лә сағалтдылар. О да күлүн әвәзиндә көрдүјүн бу тәзә алачығы верди. Дејирләр јенә онун һејванлары хәстәләниб. Инди дә тәзә алачығы јандырмаға һазырлашырам.

Гучулуг әлиндәки гамчыны ата вурду, чапараг өз аалына сары көтүрүлдү. Алачығыны јандырды, тәләм-тәләсик күлүнү јығышдырыб Гараты ханын јанына јолланды.

— Саламәлејкүм хан! Ешитмишәм ки, һејванларыныз азарлајыблар. Будур, онлары сағалтмагдан өтрү сизә күл кәтирмишәм.

Хан гәзәбләнди:

— Сән нә данышырсан, јарамазын бири јарамаз. Пејванларымы мәһв етмәк истәјирсән? — О әмр етди ки, ахмаг Гучулугу о ки, вар дөјсүнләр.

Гучулуг күчлә өзүнү евә чатдырды.

Сәһәри күнү Гучулуг гачыб Аргалыгын јанына кәлди. Ону тутуб, әл-голуну сарыды, көтүрүб кисәнин ичинә салды, тәкчә башы кисәдән кәнарда галды.

— Һә, инди даһа әлимдән гачыб гуртара билмәзсән, јаланчы. Јандырачағам сәни!

Аргалыг деди:

— Әлбәттә, гача билмәрәм, сән мәни сүрүјә-сүрүјә апарачагсан. Анчаг мәни једди јолајрычына апар, орда мәни ардыч колундан галанмыш тонгалда јандыр. Она көрә ки, мән мүгәддәс адамам.

Гучулуг ону сүрүјә-сүрүјә једди јолајрычына кәтирди, кисәни ағачдан асды, өзү исә мешәјә ардыч ахтармаға кетди.

Аргалыг кисәнин ичиндә отуруб һәр тәрәфә көз кәздирди, көрсүн, кәлән јохдур ки. Бахды, бахды, бирдән көрдү ки, будур, јолла гара атын үстүндә, гара ипәк халатлы тајкөз хан кәлир.

Аргалыг чәлд көзүнүн бирини јумду, о бири көзүнү дә көјә зилләјиб дурду.

Хан јахынлашыб сорушду:

— Нә үчүн ағачдан асылы галмысан? Сәни ким асыб?

Аргалыг чавабында деди:

— Будур, дүз једди күндүр ки, бурадајам, көзүмүн бири јохдур. Бу күн көјдән көзүм дүшмәлидир. Одур ки, мән дә көзләјирәм.

Тајкөз хан она јалварыб деди:

— Еј чаваң, кәл өз јерини мәнә вер.

— Јох, јох, — дејә кәләкбаз Аргалыг чаваб верди. — Көз мәним өзүмә лазымдыр.

— Еј чаваң, гулаг ас көр нә дејирәм. Мән ханам, сән рәијјәтсән, мәнә көз сәндән дә вачибдир. Мән сә-

нә өз атымы вә палтарымы верәрәм. Тәки өз јерини мәнә вер.

Хан чох јалварды.

Ахыр ки, Аргалыг разы олду. Хан ону ағачдан дүшүрдү, палтарларыны она верди, өзү исә кисәнин ичинә кирди. Аргалыг кисәни әввәлки јериндән асды вә ханын атыны чапараг кетди.

Гучулуг чох јорғун вә һирсли һалда мешәдән гајыдыб кәлди.

— Мүгәддәсә бир бах. Јарамазын бири јарамаз, сәни көрүм бу ардычда јаныб күлә дөнәсән! — дејә Гучулуг дејинди.

О гулаг верди, кисәнин ичиндән мызылты сәси ешидилди.

Гучулуг күлә-күлә деди:

— Истәјирсән аллаһа јалвар, истәјирсән јалварма, инди даһа јаха гуртара билмәјәчәксән, онсуз да јандырачағам. — О, бу сөзү дејиб кисәнин алтына од вурду.

Хан горхуб гышгырды:

— Мән ханам. Оду сөндүр.

— Кәс сәсини, јарамаз, онсуз да јаначагсан! — дејә Гучулуг чаваб верди вә чыхыб кетди.

Сәһәри күнү Гучулуг Аргалыгын алачығы үчүн аала сары јолланды. Көрдү ки, төвләнин јанында үстү күмүш јәһәрли бир гара ат дајаныб.

«Көрәсән бу адам кимдир бура кәлиб, чыхыб?» — дејә Гучулуг фикирләшди, алачыға кирди, көзләринә инанмады.

Аргалыг әјниндә көзәл ипәк халат халчанын үстүндә отурмушду. Гучулуг өзүнү әлә алараг сорушду:

— Мән ки, сәни јандырдым. Сән јенә һардан кәлиб чыхдын?

Аргалыг севинә-севинә деди:

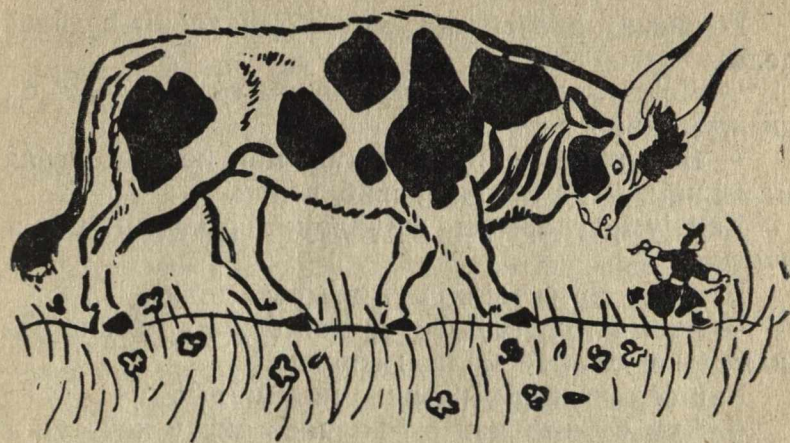
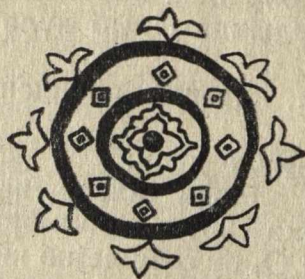
— Мән шејтанлар аләминдә идим. Орда шејтанлар дөвләт пәјлашдырырдылар. Мәнә дә көрдүјүн

бу ипек палтары, гара аты, күмүш жәһәри вердиләр,
сәнин дә пајыны сахладылар.

Гучулуг ондан хаһиш едиб деди:

— Онда мәни дә јандыр, зәһмәт олмаса бир аз
чәлд ол!

Аргалыг ону јандырды, бундан сонра асудә өмүр
сүрүб күн кечирди.

ЧЫРТДАН

Бири вармыш, бири јохмуш, Гара Сал адында
бир гоча вармыш. Онун Ергектеј-оол адлы чыртдан
бојда јеканә оғлу вармыш. Тамаһкар Гараты хан он-
ларын јахынлығында јашајырмыш.

Күнләрин бир күнүндә гоча Гара Сал көрдү ки,
евдә нә бир овуч тары¹ вар, нә дә бир каса сүд, гоча
чох кәдәрләнди. Бу вахт Ергектеј- оол фикирләшди
ки, јемәјә бир шеј ахтарыб тапмалыдыр. Кечәнин
јарысы еһмаллыча кедиб Гараты ханын сүрүсүндән
өкүзләрдән ән јекәсини чәкиб апарды.

Гараты сәһәр јериндән галхыб көрдү ки, өкүз јох-
дур. Хан ағылын әтрафындакы изләри нәзәрдән ке-
чирдикдән сонра хидмәтчиләри илә бирликдә Гарз
Салын гаранлыг алачығына сары јолланды.

¹ Тары — дары говургасы.

Гочанын алачыгына чыхыб һэдэлэјә-һэдэлэјә деди:

— Лә'нәтә кәлмиш оғру, мәним өкүзүм үчүн башынла чаваб верәчәксән.

— Бағышлајын, Гараты хан, мән һеч нә оғурламамышам, — дејә гоча чаваб верди.

Хан јумругларыны дүјүнләјиб гочанын үстүнә атылды.

Бу вахт Ергектеј-оол гышгырыб деди:

— Атама тохунма. Өкүзү мән оғурлајыб апармышам. Она көрә дә мәнән соруш.

Хан оғланын дедикләринә инанмады:

— Ахы бу чыртдан о јекәликдә өкүзү нечә чәкиб апара биләр?

Ергектеј-оол анд ичиб деди:

— Доғру сөзүмдүр, өкүзү мән апармышам.

Хан гымышды, бир гәдәр фикирләшдикдән сонра деди:

— Әкәр доғрудан да беләдирсә, онда мәнә сүбүт ет ки, сән һәгигәтән күчлүсән. Бу кечә мәним мирварими оғурлаја билсән, онда инанарам вә сәнин күлаһындан кечәрәм. Јох, әкәр оғурлаја билмәсән, онда сәнин атанын башыны бәдәниндән үзәчәјәм.

Гараты хан өз аалына гајыдыб һазырлыг ишләринә башлады. Ханын дөјүшчүләри аалы һәр тәрәфдән үч чәркә илә әһатәјә алдылар. Алачығын габағында ики гызғын дөвә отуртду. Алачығын кирәчәјиндә ики гудуз ит бағлатдырды. Алачыгда ики нәфәр лам бир тәрәфдә, ики нәфәр шаман о бири тәрәфдә әјләшди. Ики нәфәр әлләриндә јағла долу парч алачығын үстүнә чыхдылар ки, јағы одун үстүнә төксүнләр. Ханын өзү алачығын дүз аралығында узыныб фикрә кетди: «Кешикчиләримин е'тибарлы олмаларына шәк јохдур. Оғруну тутачаглар». Бир гәдәр кечмишди ки, ханын хорултусу бүтүн аалы бүрүдү. Ламлар ханын хорултусуну ешитчәк онлары

да әснәмәк тутду, јатмаг истәдиләр. «Азча јатыб јухуму алым, мән ки, тәк дејиләм, о бири јолдашым да вар», — дејә ламлар һәрә өзлүјүндә бу чүр дүшүндү, сонра да јухуја кетдиләр. Јердә галан о бири кешикчиләр дә бунлар кими дүшүнүб јатдылар.

Ергектеј-оол да елә буну көзләјирди. Еһтијатла јухуја кетмиш дөјүшчүләрә јан алды, һөрүкләриндән¹ јапышыб чүт-чүт бағлады. Дөвәләрин һәрәсинин габағына бир бүкүм дуз атды, онлар чыртданы ичәри бурахдылар. Игләрин һәрәсинә бир парча эт туллады, итләр дә чыртдана тохунмады. Чыртдан алачыға кечди, галын гојун дәрисини ламларын үстүнә салды, шаманларын ајаглары алтына да балача бир гузу гојду. Јаваш-јаваш Ергектеј-оол алачығын үстүнә галхды, парчлардакы јағы бошалтды, парчыи ичинә су төкдү.

Бу ишләри көрдүкдән сонра Ергектеј-оол кизлинчә ханын јанына кәлди вә мирварини ахтармаға башлады. Амма нә гәдәр ахтардыса, тапа билмәди. Бирдән бахыб көрдү ки, хан бурун пәрәләринин анчаг бирчәчији илә нәфәс алыр. «Бир бунун һијләсинә бах, көр мирварини һарда кизләдиб», — дејә оғлан баша дүшдү. Чыртдан чөп көтүрүб башлады ханын бурнуну чөплә гычыгландырмаға. Гараты хан асгырды, бу вахт мирвари сычрајыб дүз оғланын овчуна дүшдү. Ергектеј-оол мирварини бәрк-бәрк овчунда сахлајыб чәлд алачыгдан чыхды.

Додагалты күләрәк ханын атларындан ән јахшысыны јәһәрләјиб минди вә учадан гышгыра-гышгыра деди:

— Јанғын! Јанғын!

Бүтүн јатанлар ојандылар. Гаранлыгда һамы гышгырыб һај-күј гопарды. Ергектеј-оол чохдан чыхыб кетмишди, һеч изи-тозу да галмамышды.

¹ Габаглар тува кишиләри башларыны габагдан үлкүчлә гырхардылар, архада исә һөрүк сахлардылар.

Хан јериндән сычрајыб фәрјад гопарды:

— Еј кешикчиләр Ергектеј-оолу тутун.

Дөјүшчүләр јерләриндән тәрпәнә билмирдиләр—
һамысынын һөрүкләри бир-биринә бәнд едилмишди.
Бир-бирләрини сөјә-сөјә дејинирдиләр:

— Сән мәни сарымысан.

— Јох, өзүн мәни бағламысан!

Башладылар далашмаға.

Алачыгда да ламлар өз араларында боғушараг
гојун дәрисини һәрә өз тәрәфинә дартышдыра-дар-
тышдыра бир-биринә гышгырырды.

— Бу мәним дәримдир.

— Јох, мәнимдир.

Шаманлар да гумров илә бир-бирләринин башы-
на вура-вура гышгырыб дејирдиләр:

— Бу мәним гузумдур.

— Јох, мәнимдир.

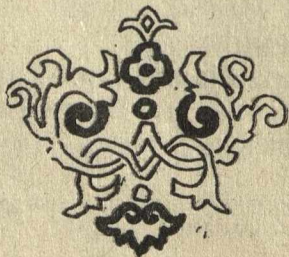
Гаранлыгда билмәјиб хана да кетәк илишдирди-
ләр.

«Бу нәдир белә?» — дејә хан горхуја дүшдү вә
әмр етди:

— Еј, јухарыдакылар, јағы одун ичинә төкүн!

Башладылар јухарыдан јағы әндәрмәјә, су олан
галан оду да тамам сөндүрдү. Күч-бәла отуруб сә-
һәрин ачылмасыны көзләдиләр.

Гоча Гара Салын алачығында очаг курһакурла
јанырды. Чыртдан да мирварини бир овчундан о бири
овчуну дијирләдәрәк онунла ојнајырды.

БОРАЛДАЈ

Кечмиш заманларда, һәлә Сүд көлү кичик бир
көлмәчә, Сүмбер-Ула сыра дағлары хырдача бир гә-
пәчик олдуғу заманда дејирләр ки. Боралдај адын-
да бир гоча вармыш. Онун нә һејваны вармыш, нә дә
алачығы. О, аалдан-аала кәзәрәк күнүнү кечирәр-
миш. О јердә ки, гарны ач олармыш — орда һеч бир-
чә күн дә галмазмыш, о јердә ки, гарны дојармыш —
орда дүз доггуз кечә галармыш.

Күнләрин бир күнү гоча јолу азыр вә хејли вахт
аалы ахтарыр. Боралдај јорулуб әлдән дүшүр, ачыр,
сусузлугдан боғазы гурујур, ајағларыны күчлә чә-
кир. Бирдән габағына дағдан шырылты илә ахан чај
чыхыр, көрүр ки, чајын саһилиндә чохлу гојун ләпир-

лэри вар. «Јэгин јахынлыгда бөјүк аал вар», — дејә гоча севинир. Тезликлә о, торпаг комаларына охшар гара алачыглар көрүр. Боралдај алачыгын ичинә кирир, көрүр ки, очағын гырағында тајкөз бир гары әјләшиб. Гары Боралдајын габағына сүдсүз¹ чај төкүб гојур вә сорушур:

— Бала хардан кәлирсән, јолун һансы сәптәдир?

— Олдуғум јердән кәлирәм. Өмрүмдә олмадығым јерә кедирәм. Де көрүм, гары, бурдакы кимин бинәси иди?

— Бурдакы Гараты ханын бинәси иди. Бир гуртум сүдә, бир овуч дарыја хана гуллуг едирдим. Күнләрин бир күнү, һеч билмирәм харданса бир гәзәбли шејтан, тајкөз Шулбус пејда олду, күндә гојунлардан бирини оғурлајыб једи. Хан горхду. Мән гочаны да бурда гојуб гачыб кетди.

Боралдај тәәччүблә сорушду:

— Бәс нечә олуб ки, Шулбус бу вахта кими сәни јемәјиб?

— Шулбуса мән кәләк кәлирәм. О алачығыма кәлән кими, тез көзүмүн бирини јумурам. Шулбус мәнним дә тајкөз олдуғуму көрдүкдә јанымдан өтүб кедир.

Боралдај гарыдан хаһиш едиб деди:

— Мәнә де көрүм, ханын аалына һансы јолла кедә биләрәм?

— Әввәлчә даға јоллан. Кечидә чатанда ики јол көрәчәксән. Сән саға тәрәф кедәрсән. Нәбадә сол јолла кедәсэн һа, — дејә гоча тапшырды.

Боралдај дағ кечидинә чатды, көрдү ки, сағ тәрәфә енсиз бир чығыр узаныр, сол тәрәфә исә кениш јол кедир.

— «Гары јэгин сәһв едиб», — дејә Боралдај дүшүндү вә сол јолла кетмәјә башлады.

¹ Сүдсүз чај — туалыларда бу, ев јејәсинин һәддиндән артыг касыб олдуғуну билдирир.

Боралдај аз кетди, чох кетди, нәһајәт гаршысына бөјүк гара гојун сүрүләри чыхды. О, чобаны ахтармаға башлады, бирдән Шулбусу көрдү. Боралдај горхусундан јериндәчә донуб галды, Шулбус тај көзү илә гејзли-гејзли она бахыб әмр етди:

— Еј, гоча, сүрүләрим и дағын әтәјиндәки ири дашын јанына чәк апар.

Гоча горхусундан әсә-әсә һәр бири инәк бојда олан гојунлары говуб ири дашын јанына кәтирди, көзләди көрсүн далысы нечә олачаг?

Шулбус дашы дијирләдиб Боралдајы дәрин бир чалаја итәләди. Гоча ашағы дијирләндикчә, гулаглары чинкилдәјирди, онун ардынча да бир-бир гојунлар дүшүрдү. Боралдај чаланын дибинә дүшүб көрдү ки, чаланын бир тәрәфиндә ири очаг јаныр, о бири тәрәфиндә гузу вә кечиләри бағламаг үчүн ажрыча јер вар. Чалаја һамыдан ахырда Шулбус дүшдү, о Боралдаја әмр етди ки, гојунлары бағласын. Сонра Шулбус гочаја ири бир тава верди.

Гоча севинди, өзлүјүндә фикирләшди ки, јэгин Шулбус әмр едәчәк ки, тавада гојун гызардым. Бу вахт Шулбус деди:

— Таваны бәрк гыздыр. Елә ки, көз кими гызарды, мәнә хәбәр вер. Сәни онда гызардыб јејәчәјәм.

Шулбус буну дејиб очағын јанында узанды вә күрәјини гыздырды.

Гоча башлады таваны гыздырмаға, өзү исә гәм дәрјасына батды: «Боралдај, бир даһа дүнја ишыгыны көрмәк сәнә гисмәт олмајачаг, бир дә чөлләрдә, дағларда кәзмәјәчәксән».

— Һә, нечәдир, гыпгырмызы гызарыбмы? — дејә Шулбус гышгырды.

— Јох, һәлә гызармајыб, — дејә гоча чаваб верди.

Бир гәдәр кечәндән сонра јенә Шулбус әввәлкиндән дә бәрк гышгырыб сорушду:

— Гоча, тава һазырдыр?

— Јох, һәлә тездир, — дејә Боралдај горхусундан тир-тир әсәрәк тәкпар едирди.

Бу вахт Шулбус јериндән галхды, көрдү ки, тава көз кими гызарыбдыр.

Шулбус гочанын јахасындан тутмаг истәјирди ки, бу дәм гоча чәлд тәрпәниб таваны Шулбуса атды, Шулбусун тајкөзүнү дә јандырды.

Шулбус дәншәтлә бағырды, гочаны тутмаг истәди, амма нә гәдәр чалышдыса, тута билмәди.

Шулбус баша дүшдү ки, Боралдај гојунларын арасында кизләниб. Одур ки, гојунлары бир-биринин ардынча чаладан көтүрүб атды. Кет-кедә гојунлар азалырды. Боралдај билмирди ки, чаныны нечә хилас етсин. Көрдү ки, тәк бир гојун галыб. Гоча, чәлд гојунун ајағы алтына јыхылыб бәрк-бәрк ондан јапышды. Шулбус ону гојун гарышыг көтүрүб јухары атды.

Беләликлә дә Боралдај азадлыға чыхды. Шулбусун гојунларыны габағына гатыб јохсул алачығын саһибинин јанына јолланды.

Боралдај јохсул гарынын јанында галды, неч бир шејдән корлуг чәкмәдән, дәрдсиз-гәмсиз бир јердә өмүр кечирмәјә башладылар. Кор Шулбус исә һәлә дә аләми кәзиб Боралдајы ахтарыр, амма неч чүр тапа билмир.

СЫЈЫГ ДОЛЧАСЫ.

Гыш кечәләриндән бириндә сәфил, авара бајдарчы лам чөллә кедирди. Далында дуа китаблары илә долу бир көһнә кисә варды. Лам, бачасындан түстү чыхан алачыға бахырды, өјрәнмәк истәјирди, көрсүн, ләззәтли хөрәк ији һансы тәрәфдән кәлир.

Бирдән бурнуна дары сыјығынын ији кәлди, лам чәлд јахындакы алачыға сары бурулду.

Ит бәркдән һүрә-һүрә өзүнү ламын үстүнә атды вә ону лап әлдән салды.

Лам гарын ичинә јыхылды, башлады гышгырмаға:

— Ај мәрһәмәтли адамлар, көмәк един! Хи-лас е-ди-н-н...

Лам тәпик ата-ата ити өзүндән узаглашдырдыгча јумшаг гарын ичинә даһа чох батырды. Ит онун ајағындан јапышдыгда даһа да бәркдән һүрүрдү.

Алачығын саһиби гачыб кәлди, ити говду, комбул, ағыр лама көмәк едиб, ону јердән галдырды, сары халатынын үстүндәки гарлары әли илә чырпыб тә-

мизләди. Лам алачыга кирди. Таманкарлыгла көзләрини газанда бишән гаты дары сыжыгына зилләди.

Лам јахын әjlәшиб башлады тәсбенини чевирмәjә. Ев саһибәси одун габағында әлләширди. Сонра тахта чөмчә илә сыжыгы гарышдыра-гарышдыра ичинә чохла дуз төкүб кетди.

Онун ардынча гыз кәлди, әлиндә бир каса дуз варды. Дузу сыжыг газанына төкдү, бич-бич күлүм-сәjиб алачыгдан чыхды.

Бир гәдәр кечәндән сонра евин саһибәси кәлди. О да газана бир каса дуз төкүб алачыгдан чыхды.

Ач лама һирсләнәрәк үрәjиндә деjирди: «Адам бу чүр дузлу сыжыгы һеч jejә биләр? Гоj апарыб өз инәк-ләринин габағына төксүнләр. Дузлу шеj jемәк инәjә сәрфәлидир».

Елә ки, һамы jыгышды, евин саһибәси касаны көтүрүб ағына гәдәр сыжыгла долдурду. Лам гашгабағыны саллаjараг деди:

— Мәним үчүн лап аз төкүн, тохам.

Ев саһибәси сыжыгы она пиjаләдә верди. Лам сыжыгдан дадды. Аз гала бармағыны дишләjәчәкди — сыжыг гәндлә биширилмишди! Баjдарчы ач олдуғундан һеч билмәди сыжыгы нә вахт ичәри өтүрдү. һамы jejиб доjду, тәкчә о доjмады. Ев саһибәси артыг галмыш ләззәтли исти сыжыгы газандан долчаја бошалты, көтүрүб рәфә гоjду.

Тезликлә алачыгдакыларын һамысы ширин jухуја кетди. Тәкчә ачкөз лам jата билмирди. Нараһатчылығындан һәтта тәрләмишди. Jавашча jатағындан галхды, сыжыг долчасыны көтүрдү. Долча һәлә дә исти иди. Лам севинди. О, әлини долчанын ичинә салды, бир овуч сыжыгдан көтүрүб, әлини керә чәкмәк истәди, амма чәкә билмәди, әли илишиб галмышды — нә габаға кедирди, нә дә дала. Долчаны дизләри арасында сыхыб нә гәдәр о тәрәф-бу тәрәфә әлләширди-

дисә, әлини долчадан чыхарда билмәди. Исти сыжыг әлини jандырыр, ағры сүмүjүнә ишләjирди.

Лам алачыгдан чыхды, ики әлли долчаны галдырыб гаршысына чыхан гара дашлардан биринә вурду. Даш jердән сычраjыб елә зинкилдәди, һүрдү ки! Анчаг долча нечә варды, елә дә галды.

Лам габаға гачды, көрдү jолун үстдә бөjүк гара бир тәпә вар. Долчаны тәпәjә чырпды, сән демә тәпә jекә бир дәвә имиш, о бәрк нә'рилдәjиб она тохунанын үзүнә бир парча түпүрдү. Долча jенә дә сынмады.

Лам горхду, дәвәдән гачыб узаглашды. Кәлиб чатды ағыла. Фикирләшди ки, долчаны бурда сындырсын. Долчаны дирәjә вурду, сәсә чобанлар jухудан оjандылар: «Оғру вар! Тутун ону!» — деjә онлар gyшгыра-gышгыра лама сары jүjүрдүләр.

Лам дала бахмадан онлардан гачыб узаглашмаға тәләсди, о гәдәр гачды ки, лап нәфәси кәсилди, биһуш һалда jерә jыхылды.

ХЕВЕРИК

Кечмиш заманларда јохсул бир гоча киши јашајырды. Онун үч оғлу вар иди. Елэ ки, гочанын өлмэк вахты кэлиб чатды, о оғланларыны јанына чағырыб онлара деди:

— Мәним ахыр күнүм чатыб. Елэ ки, өлдүм, сиз үч кечэ нөвбэ илэ јанымда галын. Сонра да мәни Арзајты дағын дөшүндэ дөфн един.

Бөјүк оғланлары аталарыны инандырдылар ки, онун вәсијјәтини мүтлэг јеринэ јетирәчәкләр. Кичик оғлу исә һеч нә демәди, динмәзчә халатынын голу илэ көзүнүн јашыны силди. Гоча атасына рәһми кәлди.

Сәһәри күн гоча рәһмәтэ кетди. Оғланлар аталарыны дағын дөшүнэ апардылар. Кечэ дүшүрдү, биринчи кечэ атанын јанында бөјүк гардаш галмалы

иди. Анчаг о тәнбәллик етди. Кичик гардашы Хеверики чағырыб деди:

— Мәним јеримэ бу кечэ сән гал, әвәзиндә сәнә тәзә халат верәрәм.

Хеверик разылашды, үз гојду даға сары кетмәјә. Кәлиб атасынын јанында әјләшди вә кәдәрләнмәјә башлады. Бир гәдәр кечәндән сонра гоча башыны галдырыб сорушду:

— Бу сәнсэн, мәним бөјүк оғлумсан?

— Јох, ата. Мәнәм — сәнин кичик оғлун Хеверикәм.

— Истәјирдим бөјүк оғлума бир-ики сөз дејим, инди ки, о кәлмәјиб, онда сәнә дејәрәм. Гара-Кәм чајынын саһилиндә Сарыгаја дејилән бир дағ вар. Әкәр сәнә бир шеј лазым олса, ора кедиб гышгырарсан: «Сарыгаја, ачыл! Аралан!» О саат габағында, Сары Галчан атын үстүндә сары ипәк халат, сары чәкмә вә самур хәзиндән папаг һазыр олачаг».

Сәһәр Хеверик гајыдыб алачыға кәлди, бөјүк гардашындан она вәд етдији халаты истәди. Гардашы ону дөјүб говду.

Икинчи кечэ олду. Ортанчыл гардашы да дағ дөшүнә кетмәјә һәвәси олмады. О да Хеверикә деди:

— Бөјүк гардашымыз пис адамдыр. О сәни алдатды, үстәлик дөјдү дә. Мәним әвәзимэ бу кечэ гочанын јанында сән отур. Мән сәнә ики халат бағышларам.

Хеверик разы олду вә даға јолланды. Атасынын јанында отуруб гәм дәрјасына батды. Бир гәдәр кечәндән сонра гоча азча башыны галдырыб сорушду:

— Бу сәнсэн, мәним ортанчыл оғлумсан?

— Јох, ата. Мәнәм — Хеверикәм.

— Истәјирдим ортанчыл оғлума бир-ики сөз дејәм. Мадам ки, о јохдур, онда сәнә дејәрәм. Гара-Кәм чајынын саһилиндә Күрәнгаја адланан бир гаја вар. Елэ ки, сәнә бир шеј лазым олду, ора кедиб

гышгырарсан: «Күрэнгаја, ачыл! Аралан!» һәм ин дэгигә гаршында Күрэн Галчан ат, үстүндә дә гәһвәји ипәкдән халат, гәһвәји чәкмә, самур хәзиндән папаг һазыр олачаг».

Сәһәр Хеверик алачыға, ортанчыл гардашын ја-нына кәлиб она вәд едилән халатлары истәди. Гар-дашы ону бөјүк гардашдан да бәрк кәтәкләјиб говду.

Үчүнчү кечә олду. Хеверик атасынын јаанында ә-ләшиб дәр-д-гәмә батмышды. Бир гәдәр кечәндән сон-ра гоча азча башыны галдырыб сорушду:

— Бу сәнсэн, мәним кичик оғлумсан?

-- Бәли, ата. Мәнәм — Хеверикәм.

-- Тәкчә сән мәним вәсијјәтими јеринә јетирдин.

Сәнин дә мәним кими өмрүн узун олачаг, хошбәхт ја-шајачагсан. Гара-Кәм чајынын саһилиндә Гарагаја дејилән гара бир гаја вар. Елә ки, сәнә бир шеј ла-зым олду, ора кедиб гышгырарсан: «Гарагаја, ачыл! Аралан!» һәм ин дэгигә габағында Гара Галчан ат, үстүндә дә гара ипәк халат, гара чәкмә, самур дәри-синдән папаг һазыр олачаг. Бунлар да әввәлкиләр кими сәнин олачагдыр, оғул!».

Хеверик атасыны Арзајты дағын дөшүндә дәфн етдији күндән чохму кечди, азмы кечди, дејә билмә-рик. Күнләрин бир күнүндә Хеверик гардашлары-нын өз араларында данышдығы сөһбәти ешитди.

Бөјүк гардаш ортанчыл гардаша дејирди:

— Сабах Курбусту ханын јаанында жарыш кечири-ләчәкдир. Ким жарышда галиб кәлсә, хан өз кичик гызы Көзәл шаһзадәни она верәчәкдир.

Ортанчыл гардаш деди:

— Биз дә кедәк. Ишдир, бәлкә хошбәхтлики бизә үз верди, биз дә көјүн үчүнчү гатына¹ галха билдик.

Хеверик гардашларындан хаһиш етди ки, ону да өзләри илә апарсынлар.

¹ Гәдим тува халгынын фикринчә көј бир нечә гатдан вә пилләдән ибарәт имиш.

Гардашлар ону әлә салыб күлдүләр:

— Сән бир буна бах, көр көнлүндән нә кечир. Сә-фәһин бири сәфәһ! Отур алачыгда чыр-чындырынла үст-башыны өрт ки, бәдәнин көрүнмәсин.

Елә ки, гардашлары кетдиләр. Хеверик чәлд Са-рыгајаја тәрәф көтүрүлдү, чатан кими гышгырды: «Сарыгаја, ачыл! Аралан!»

Сары дашлар араланды. Хеверик мағарада Сары Галчаны көрдү, јәһәрин үстүндә сары халат, чәкмә, самур дәрисиндән папаг варды. Хеверик алтдан ке-јиниб үстдән гыфылланды, атыны чапараг ханын аалына јолланды. Чамаат көрдү ки, узагдан бир сары атлы кәлир, араланыб она јол вердиләр. Хе-верик чапараг кәлиб көјүн үчүнчү гатына галхды, тез дә кери гајытды. һамы мат галды, дедиләр көрәсән бу икид оғлан һардан кәлиб чыхды.

Хеверик Сарыгајаја кәлиб Сары Галчан аты гој-ду, палтарлары сојунуб кизләтди, өз көһнә палтар-ларыны кејиб алачыгларына гајытды, отуруб гар-дашларынын кәлмәјини көзләди. Көрдү, гардашлары сөһбәт едә-едә кәлирләр:

— Мараглыдыр. Көрәсән о икид кимдир. Јәгин бир варлы ханын оғлудур.

Хеверик күлдү, гардашларына деди:

— О ки, мән идим, Хеверик иди.

Гардашлары Хеверикин сөзүнә инанмадылар. Елә баша дүшдүләр ки, о гардашларыны әлә салыр. Ону дөјүб данладылар.

— Кичбәсәр, сән бир әввәлчә бурнунун сујуну сил, сонра даныш.

Ертәси күнү гардашлар јенә Курбусту ханын аалына кетдиләр. Хеверик чәлд јериндән дуруб Кү-рәнгајаја гачды, чатыб гышгырды: «Күрәнгаја, ачыл! Аралан!» Гәһвәји дашлар араланды. Мағарада Хе-верик Күрән Галчаны көрдү, јәһәрин үстүндә гәһвәји халат, чәкмә вә самур дәрисиндән папаг варды. Хе-

верик алтдан кејиниб үстдән гыфылланды, атыны чапараг ханын аалына сары көтүрүлдү. Чамаат узагдан атлыны көрчөк тээччүб ичиндә араланараг атлыја јол верди. Хеверик јел кими учуб көјүн бешинчи гатына галхды. Нәмин дәгигә дә кери гајытды.

Бүтүн күнү сөһбөт анчаг күрән атлыдан кетди.

Хеверик јенә Күрәнгајаја гајытды, Күрән Галчаны, палтарлары кизләтди, өз көһнә палтарларыны кејиб алачыға гајытды вә отуруб гардашларынын кәлмәсини көзләди. Онлар чох һирсли гајытдылар. Пахыллыгдан көзләри пар-пар парылдајырды. Хеверики әлә салараг сорушдулар:

— Бу күн көјүн бешинчи гатына сычрајыб галхан сән идинми?

— Әлбәттә, мән идим — Хеверик иди. Мән олмыш башгасы олмајачагды ки? — дејә Хеверик чаваб верди. Гардашлар онун үстүнә чумдулар. Бүтүн ачыгларыны ондан чыхмаг истәјирдиләр. Дөјә-дөјә дејирдиләр:

— Кичбәсәр, сән бир һәлә бурнунун сујуну тәмизлә, сонра даныш.

Хеверик фикирләширди: «Јахшы, гардаш, ејби јохдур, сабаһ мән сизин дәрсинизи верәрәм».

Сәһәриси күнү гардашлар јенә јарыш јеринә кедәндән сонра, Хеверик тәләсик Гарагајаја јолланды. Чатан кими гышгырды: «Гарагаја, ачыл! Аралан!» Гара дашлар ики сәмтә араланды. Мағарада Хеверик Гара Галчаны көрдү, јәһәринин үстүндә дә гара халат, чәкмә, самур хәзиндән папаг варды. Хеверик кејинди, атыны чапараг ханын аалына сары көтүрүлдү. Јолда о, сөјүд ағачындан бир чубуг сындырды.

Әлә ки, узагдан гара атлы көрүндү, чамаат чакнашмаја дүшдү, араланыб атлыја јол вердиләр. Хеверик јел кими сычрајыб көјүн једди гатына галхды, тез дә јерә енди. О, әтрафа көз кәздирди, чамаатын арасында гардашларыны ахтарыб тапды, әлиндәки

Көзәл шаһзадә гыз өз үзүјүнү Хеверикә верди...

чубугла башлады онлары вурмаға. Гардашлар фәр-
яд гопарараг имдад истәдиләр. Хеверик ара вермә-
дән онлары дөјүр вә тез-тез дә дејирди: «Балача
гардашынызын хәтринә дәјмәјин, балача гардашы-
нызын хәтринә дәјмәјин!»

Бирдән Хеверикин көзләри Көзәл шаһзадә гыза
саташды. О севинчдән јериндәчә донуб галды. Хевер-
ик өмрүндә биринчи дәфә иди ки, белә бир көзәл
көрүрдү. Көзәл шаһзадә гыз өз үзүјүнү Хеверикә
терди вә тапшырды ки, сабаһ мүтләг зијафәтә кәлсин.

Хеверик елә бил ки, ганадланыб учду. О, Гара-
гајаја гајыдыб Гара Галчан атыны, гара либасыны
кизләтди, өз көһнә палтарларыны кејиб алачыгла-
рына гајытды, отуруб гардашларынын кәлмәсини
көзләди. Көрдү гардашлары кәлир, өзләри дә јәһә-
рин үстүндә күчлә отурублар, өз араларында сөјү-
шәрәк, үзләринин көјәрмиш шишләрини әлләри илә
овхалајырлар. Хеверик гардашларындан сорушду:

— Әзиз гардашларым бу күн нијә белә гәмкинси-
низ? Ахы көјүн једдинчи гатына сычрајыб галхан
мән идим, сизин гардашыныз иди.

Гардашлар Хеверики дөјмәк истәдиләр, бирдән
гара атлынын онлара дедикләрини хатырлајыб бу
фикирдән дашындылар.

Сәһәри күнү ханын аалына чохлу елчиләр топ-
лашмышды. Хеверик дә бурда иди.

Көзәл шаһзадә гыз ағ алачыгда отурмушду. Го-
наглар бир-бир онун јанына кирир вә тез дә чыхыр-
дылар. Ичәри кирәнләрдән һеч бирини хан гызы јә-
нында сахламырды. Ән ахырда алачыға Хеверик
кирди. Көзәл шаһзадә гыз Хеверикин бармағында
өз үзүјүнү көрән кими ону ханын јанына апарды. Үз
тутуб һамыја деди:

— Бах, мәним әрим будур. — Ханын мәјјәтләри
Хеверики әлә салыб күлдүләр. Һамыдан чох Хеверикә
ханын бөјүк күрәкәнләри лағ едиб дедиләр:

— Бах, көр биз нә чүр сәфил адамла гоһум олу-
руг.

— Нечә јә’ни күрәкән. Мән һеч ағлыма кәтирмәз-
дим, күман етмәздим ки, кичик гызым белә бир ада-
мы өзүнә әр сечә биләр.

Хан тапшырды ки, онун аалындан хејли аралы
балача бир алачыг гурсунлар. Әмр етди ки, бу ала-
чыгда Көзәл шаһзадә гызла Хеверик јашасын.

Бу әһвалатдан бир гәдәр кечәндән сонра Курбус-
ту хан күрәкәнләринин үчүнү дә јанына чағыртды-
рыб онлара дејир:

— Узаг сәфәрә чыхын, дүнјанын о башындан мән-
нә гызыл марал кәтирин.

Бөјүк күрәкәнләр о дәгигә атларыны јәһәрләјиб,
узаг өлкәләрә сары үз тутуб кетдиләр. Хеверик исә
хана деди:

— Мәним атым јохдур, она көрә дә кедә билмә-
рәм. Кедирәм хырда балыг тутам, бир дә саран¹ јы-
гам.

Ханын Хеверикә бәрк ачығы тутду. Көзәл шаһ-
задә гыз кәдәрләнди. Әринин әвәзинә хәчаләт чәкди.

Хеверик кизлинчә Сарыгајаја кәлди. Сары Гал-
чан атыны минди, сары палтарлары кејди, атыны
чапараг узаг өлкәләрә јолланды. Орда гызыл маралы
тутду.

Гајыданбаш јолда Хеверик ханын бөјүк күрәкән-
ләри илә растлашды. Онлар тонгалын јанында оту-
руб, гојун әти әвәзинә чәкмәләринин дабаныны гы-
зардыб јејирдиләр.

Хеверик өзүнү елә көстәрди ки, куја онлары та-
нымыр.

— Һардансыныз? Һансы аалдан-бинәдәнсиниз?

— Биз Курбусту ханын күрәкәнләријик. Хан бизи
гызыл маралын далынча көндәриб. Биз маралы чох

¹ Саран — биткидир, хөрәјә төкүрләр.

ахтардыг, амма тапа билмәдик. Жемәјимиз гуртарды, атларымыз јорулуб әлдән дүшдү. Јахшы ки, сәнә раст кәлдик. Хаһиш едирик гызыл маралы верәсән бизә.

Хеверик сорушду:

— Бәс әвәзиндә сиз мәнә нә верәсиниз?

Онлар маралын әвәзиндә чохла дөвләт вә мал-гара тәклиф етдиләр. Анчаг Хеверик бунлары рәдд едиб деди:

— Ким ајаг бармағындан бирини кәссә маралы она верәчәјәм.

Бөјүк күрәкән ајаг бармағынын бирини кәсиб Хеверикә верди. Хеверик бармағы дәсмала бүкүб гојду чибинә, атыны чапараг үз гојду Сарыгајаја. Кәлиб һәммин јерә чатды. Палтарларыны дәјишди, тәләсмәдән хырда балыг тутмагла, саран јығмагла мәш-ғул олду.

Хеверик гајдыб өз алачығына кәләндә Көзәл шаһзадә гыз ону данлајараг деди:

— Хеверик, бир көр нә гәдәр тәнбәлсән, сән хырда балыг тутуб саран јығана кими бөјүк күрәкән кедиб гызыл маралы тапды да, кәтирди дә.

— Һәлә билмәк олмаз ки, гызыл маралы ким тапыб кәтириб — бөјүк күрәкән, јохса ки, мән Хеверик, — дејә о арвадына чаваб верди вә јеринә кириб јатды.

Бу әһвалатдан аз кечди, чох кечди, билмирәм, бир күн јенә хан күрәкәнләрини јанына чағырыб онлара деди:

— Узаг өлкәләрә кедин, лап дүнјанын о башындан мәнә гызыл чүјүр кәтирин.

Бөјүк күрәкәнләр о дәгигә атларыны чапараг узаг торпаглара кетдиләр. Хеверик исә әснәјә-әснәјә хана деди:

— Мәним атым јохдур, она көрә дә мән кедә бил-

мәрәм. Мән кедиб хырда балыг тутачағам, саран јыгачағам.

Хан гәзәбләнди. Көзәл шаһзадә гыз хәчаләтиндән ағлады. Хеверик хәлвәти Күрәнгајаја кәлди, Күрән Галчан атыны көтүрдү, гәһвәји палтарлары кејди, узаг торпаглара сары јолланды. Кәлиб јад јерә чатды. Гызыл чүјүрү тапыб тутду.

Гајыданбаш јолда Хеверик ханын бөјүк күрәкәнләрилә растлашды. Күрәкәнләр сөнмүш тонгалын јанында әјләшиб дәрдләширдиләр — јемәкләри гуртармышды, дүнјанын о башы исә һәлә һеч көрүнмүрдү. Онлар јанында гызыл чүјүрү олан атлыны көрчәк севиндиләр. Гызыл чүјүрү ондан истәјиб әвәзиндә хејли пул вә мал-гара тәклиф етдиләр. Хеверик һеч биринә разы олмады.

— Һәр кәс ајаг бармағындан бирини кәссә чүјүрү она верәчәјәм, — деди.

Ортанчыл күрәкән ајаг бармағындан бирини кәсиб Хеверикә верди. Хеверик бармағы дәсмала бүкүб чибинә гојду, атыны чапараг Күрәнгајаја тәрәф үз тутду, ора чатыб палтарларыны дәјишди, тәләсмәдән башлады, хырда балыг тутуб саран јығмаға.

Хеверик өз алачығына гајытдығы заман Көзәл шаһзадә гыз ону данлајараг деди:

— Еһ, аваранын бири, авара! Сән хырда балыг тутуб, саран јығана кими ортанчыл күрәкән кедиб гызыл чүјүрү тапды да, кәтирди дә.

— Һәлә билмәк олмаз, бу чүјүрү ким тапыб, кәтириб ортанчыл күрәкән, јайнки мән — Хеверик, — дејә о чаваб верди вә ширин јухуја кетди.

Бу әһвалатдан чохму кечди, азмы кечди, дејә билмирәм. Күнләрин бир күнү хан јенә күрәкәнләрини јанына топлајыб онлара деди:

— Узаг јерләрә кедин, дүнјанын о башындан мәнә гызыл аты кәтирин. Сонра да сизә хидмәтләринизә көрә дөвләтимдән, мал-гарамдан пај верәчәјәм.

Бөжүк күрөкөнлөр о дегиге атларыны чапараг узаг өлкөлөрө јолландылар. Хеверик эснәјә-эснәјә хана деди:

— Мәним атым јохдур, сиз дә мәнә ат вермирсиниз. Она көрә дә узаг јерләрә кедә билмәрәм. Кедиб хырда балыг тутуб, саран јыгачағам.

Хан эввәлкиләрден дә бәрк гәзәбләнди. Көзәл шаһзадә гыз исә ачығындан бу дәфә һөнкүртү чалды.

Хеверик хәлвәти Гарагајаја кәлди, көһнә палтарларыны чыхарыб гара кејимләри кејди. Гара Галчан атыны чапараг дүнјанын о башындан гызыл аты кәтирмәк үчүн үз гојду.

Хеверик атыны чапараг дүнјанын о башына јетишди, суватын јанында кизләнди. Гызыл ат кәлиб су ичәнә кими хејли көзләди. Елә ки, ат кәлди, тез көмәнд атыб гызыл аты тутду вә јола дүшдү.

Кери гајыдаркән јолда о, ханын бөјүк күрөкәнләринә раст кәлди. Күрөкәнләр сөнмүш тонгалын јанында әјләшиб, мүбаһисә едирдиләр ки, ханын дәвләтиндән вә мал-гарасындан онлардан һансына даһа чох чатачагдыр. Бу вахт гызыл атла бирликдә кәлән гара атлыны көрәндә севиндиләр. Онларын һәр бири ајаг бармагларынын һамысыны кәсмәјә разы идиләр, тәки гызыл аты алајдылар. Анчаг Хеверик разы олмады.

— Гызыл аты мән — Хеверик сизә вермәрәм, ону өзүм хана апарачағам.

Бөјүк күрөкәнләр гәзәбләндиләр, Хеверики башладылар һәдәләмәјә. Хеверик онлара гулаг асмады. О Гарагајаја кәлиб Гара Галчаны кизләтди, тәзә палтарлары сојунуб көһнәсини кејди, гызыл аты да кәтүрүб ханын јанына јолланды. Бөјүк күрөкәнләр кәлиб хана шикајәт едәрәк дедиләр ки, куја Хеверик гызыл аты онлардан оғурлајыбдыр.

Кичик күрөкәни мәһкәмә етмәк үчүн хан өз мәијәтләрини башына топлады.

Хан Хеверикә деди:

— Сәнин бојнун вурулмалыдыр! Сән үч дәфә узаг сәфәрә кетмәк барәдә әримә әмәл етмәдијин бәс дедил, үстәлик бөјүк күрөкәнләримин тутуб кәтирдији гызыл аты да оғурламаға чәсарәт едирсән.

Хеверик ханын бу һәдәсиндән гәтијјән горхмады, тәмкинлә деди:

— Һејваны өлдүрмәздән эввәл онун ганындан кәтүрүрләр. Адамы өлдүрмәздән эввәл ики кәлмә дәмәјә ичазә верирләр.

— Јахшы, даныш көрәк. Сәнин ахыр сөзләринә гулаг асаг, — дејә хан ичазә верди.

Хеверик деди:

— Гызыл маралы мән, Хеверик тутуб кәтирмишәм, бөјүк күрөкәнин јох. Маралы о мәнән алыб, әвәзиндә дә ајаг бармағынын бирини кәсиб вериб.

— Бу доғрудурму? — дејә хан күрөкәндән сорушду.

— О јалан дејир, — дејә бөјүк күрөкән гышгырды.

— Чәкмәләри чыхарт! — дејә хан әмр етди.

Күрөкән чәкмәләрини чыхартды, һамы көрдү ки, онун бир бармағы чатмыр.

— Буну мән ов вахты өзүм кәсмишәм, — дејә бөјүк күрөкән өзүнү тәмизә чыхартды.

Әһвалаты белә көрәндә Хеверик јајлығыны ачды, һамы бөјүк күрөкәнин кәсилмиш бир бармағыны көрдү.

— Гызыл чүјүрү дә мән — Хеверик тутуб кәтирмишәм, ортанчыл күрөкән јох. Бу гызыл чүјүр үчүн о да мәнә ајаг бармағынын бирини кәсиб вериб.

— Бу доғрудурму? — дејә хан ортанчыл күрөкәниндән сорушду.

— О јалан дејир, — дејә ортанчыл күрөкән гышгырды.

— Чыхарт чэкмэлэрини көрүм! — дејә хан әмр етди.

Ортанчыл күрәкән чэкмэлэрини чыхартды. Намы көрдү ки, онун да бир бармағы әскикдир. Ортанчыл күрәкән дә өзүнү тәмизә чыхартмаг истәди, лакин Хеверик о бири дәсмалы ачыб ортанчыл күрәкәнин чатышмадығы бармағыны һамыја көстәрди. Иши белә көрдүкдә бөјүк күрәкәнләри рүсвајчылыгла ханын аалындан говдулар, кичик күрәкәнә исә хан чохлау дөвләт, мал-гара верди.

Хеверик Сарыгајаја јолланды. Сары Галчан атыны көтүрүб сары палтар, самур дәрили папагла бир јердә бөјүк гардашына верди.

Сонра Күрән гајаја кәлди, бурадан да Күрән Галчаны вә башга шејләри көтүрүб ортанчыл гардашына верди.

Ордан бирбаш Гарагајаја јолланды. Гара Галчан аты минди, гара ипәк халаты кејди, гара чэкмәләри ајағына чәкди, самур дәрисиндән олан папағы башына гојду вә өз алачығына гајытды. Көзәл шаһзадә гыз Хеверики көрүб ондан үзр истәди, деди:

— Наһаг јерә мән сәни тәнбәл һесаб едирдим, авара адландырырдым. Бағышла мәни.

Хеверик Көзәл шаһзадәни бағышлады. Онлар хошбәхт јашајыб узун өмүр сүрдүләр, адлары нағыллара дүшдү, мән дә сизин јаныныза көчдүм.

ГЫЗЫЛГУШ

Бир и вар иди, бири јох иди. Бир гоча киши илә бир гоча арвад вар иди. Күнләрин бир күнү гоча мешәјә одун кәтирмәјә кедир. О, өзү үчүн јекә, һүндүр бир ағач сечир. Балтаны галдырыб ағача вурур. Бирдән көтүјүн ојуғундан бир гызылгуш сычрајыб чыхыр.

Гуш адам кими данышараг дејир:

— Гоча, мәним ағачымы доғрама.

Гоча һејрәтиндән аз галыр әлиндәки балтаны јерә салсын.

Бир истәјир гушун хаһишинә эмәл етсин, анчаг инадкарлығы гочаја мане олур, башлајыр ағачы дограмаға. Гуш чох јалварыб-јахарыр, гочанын үрәјиндән һәр нә кечсә, она эмәл едәчәјинә сөз верир.

Ахыр ки, гоча разы олуб, дејир:

— Мәним үчүн алачығыма одун апар!

— Јахшы, гоча, сәнин үчүн одун кәтирәрәм.

Гоча әлибош гајыдыб алачығына кәлди.

— Сәнә нә олуб киши, одунсуз нијә кәлирсән, ај тәнбәл?—дејиб гары гочаны башлады данламаға.

Гоча гызылгуш әһвалатыны гарыја сөјләди.

Сәһәри күнү гоча илә гары јерләриндән галхыб көрдүләр ки, көһнә алачығын әтрафы одунла долудур. Гоча мәттәл галды, балтаны кәмәринә кечириб бирбаш мешәјә јолланды. О һүндүр ағачын јанына кәлди, балтаны көтүјә илишдирди. Бу вахт гызылгуш ојуғун ичиндән сычрајыб чыхды вә сорушду:

— Гоча, сәнә нә лазымдыр?

Гоча деди:

— Мәнә, тәзә бир ағ алачыг гур.

— Јахшы, гоча, кет, ағ алачығын һазыр олар. — дејә гуш сәсләнди вә ојуға кириб кизләнди.

Гоча евинә гајытды.

Сәһәри күн гоча гарысы илә јухудан ојаныб көрдүләр ки, ири бир ағ алачыгдадырлар. Һәр тәрәфдә дә чохлу тәзә пал-палтар вә чүрбәчүр дадлы јемәкләр вардыр.

Гоча ләззәтли јемәкләрдән дојунча једи, сонра мешәјә јолланды. Кәлиб һүндүр ағачын јанында дајанды, көтүјә бир балта чалды, гызылгуш ојугдан сычрајыб чыхды вә сорушду:

— Гоча, сәнә нә лазымдыр?

Гоча деди:

— Истәјирәм, мәним чохлу мал-гарам олсун.

— Јахшы, гоча, кет, чохлу мал-гаран да олар. — Гызылгуш чаваб верди вә ојуға кириб кизләнди.

Гоча евинә гајытды.

Сәһәри күнү гоча гарысы илә јатагдан галхыб көрдүләр ки, алачығын һәр тәрәфи ири бујнузлу мал-гара илә долудур.

Гоча илә гары башладылар һејванлары сајмаға. Бүтүн күнү һејванлары сајдылар, амма сајыб гур-тара билмәдиләр.

Гоча гарыдан сорушду:

— Арвад, гызылгушдан көрән инди нә истәјәк?

Гары чавабында деди:

— Гоча тамаһкар олма! Инди шүкүр аллаһа, даһа һәр шејимиз вар. Өмрүмүзүн ахырына кими бәсимиздир.

— Еһ, сәфег арвад! Өзүн өз хошбәхтлијиндән бојун гачырысан. Мән хан олмаг, нөкәрләрә әмр етмәк истәјирәм, сән исә хан арвады олмалысан.

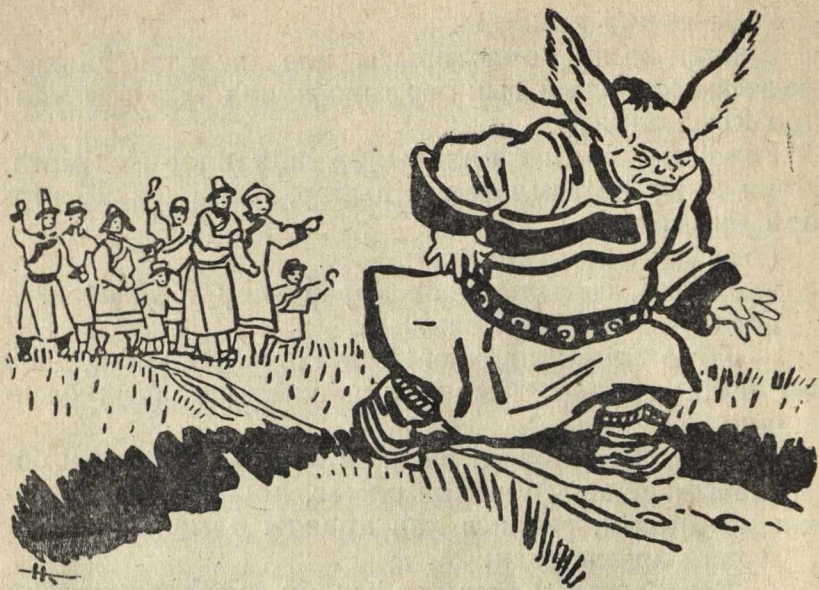
Арвад әринә деди:

— Гоча ағлыны башына јығ, бу сәфег фикирләри бејниндән чыхарт.

— Гоча, гарынын дедикләринә гулаг асмады, тәләсик мешәјә јолланды. Балтаны һүндүр ағачын көтүјүнә вурду. Гуш көрүнмәди. Гоча балтаны бир аз да бәрк вурду, бу дәфә дә гызылгуш көрүнмәди. Үчүнчү дәфә гоча бүтүн күчүнү топлајыб балтаны ағача слә вурду ки, аз галды ағач ики бөлүнсүн. Башлады гушу чағырмаға. Анчаг бунларын һамысы әбәс иди. Гоча гәзәбләнди. Ағачы бөјрү үстә јыхды, ојуғун ичини ахтарды, анчаг гуш орда јох иди, чыхыб кетмишди.

Гоча евләринә гајытды, әһвалаты арвадына сөјләди. Гары тамаһкар гочаны о ки, вар данлады.

Сәһәр олду. Гочалар јерләриндән галхдылар, көрдүләр ки, јенә әввәлки көһнә учуг алачыглары өз јериндәдир.

ЕШШӘКГУЛАГ ХАН

Чох гәдимләрдә Тере көлүндәки адада бөжүк, уча бир сарај вармыш. Сарајда адамсевмәз, залым хан јашармыш. Бу кениш сарај бомбош имиш. Бурда хан, онун арвады, нөкәр-најиб, бир дә чаван дәлләкдән башга һеч ким јох имиш.

Хан тез-тез ададан чыхыб ааллары кәзәрмиш, мәһкәмә гуруб өз тәбәәләринин ишинә бахармыш.

Чаван дәлләк исә бүтүн күнләрини адада тәктәнһа кечирәрди, аданы тәрк едиб кетмәк она бәрк гадаған едилмишди. Ханын сиррини тәкчә о билирди: ханын гулаглары ешшәк гулаглары иди. Хан гулагларыны башгалары көрмәсин дејә ипәк папағын алтында кизләдәрди. Хан јалныз она ичазә верәрмиш

ки, папағыны көтүрүб башыны гырхсын. Чаван оғлан күнләрлә сәһәрдән ахшама кими бөжүк говаг ағачынын дибиндә отуруб кәдәрли маһнылар охујарды.

Адаја дәстә илә учуб гушлар кәләндә, оғлан онларын шән чүккүлтүсүнә гулаг асарды. Балыглар саһилдә көрүнәндә, о балыгларын ојнаг һәрәкәтләри илә әјләнерди.

Күнләрин бир күнүндә, хан јенә аданы тәрк едиб кетди. Чаван оғланын сәбри лап түкәнди, инди о, әввәлки күнләрдән даһа чох доғма аалы үчүн дарырмаға башлады.

Чаван оғлан отларын үстүнә сәрәләниб гышгыра-гышгыра деди:

— Сәни лә'нәтә кәләсэн, Елчиген гулаг хан!

Бу вахт көрдү ки, говаг ағачынын јарпаглары пычылдајараг дејирләр: «Елчиген гулаг хан». Әсән мей: «Елчиген гулаг хан», дејә сәсләниб тәкрар едир. Көлүн далғалары да сәсләниб: «Елчиген гулаг хан». — дејирләр.

Чаван оғлан горхду, онлара јалвара-јалвара деди:

— Амандыр! Сәсинизи кәсин! Әкәр хан ешитсә, мәни өлдүрәр.

Анчаг пычылтылар кәсилмирди. Кет-кедә аданын һәр тәрәфиндән: «Елчиген гулаг хан, Елчиген гулаг хан», сәсләри ешидилирди.

Оғлан чарәсиз галыб өзүнү көлә атды. О гәдәр үздү ки, ахырда јорулуб әлдән дүшдү. Аз галды ки, батсын, бу вахт һарданса ики бөжүк дурна балығы үзә-үзә оғлана јахынлашды вә оғланын үзүб саһилә чыхмасына көмәк етди.

Оғлан јол кедә-кедә шән һалда өз-өзүнә охујурду: «Елчиген гулаг хан, Елчиген гулаг хан». Оғланын сәсинә сәс верәрәк дағлар, мешәләр дә һәммин сөзләри тәкрар едирди.

¹ Елчиген гулаг хан — ешшәкгулаг хан.

Хан адаја гажытды, гулагына сәс кәлди, гоча говаг ағачы пычылты илә дејирди: «Елчиген гулаг хан, Елчиген гулаг хан». Хан бу сөзләри ешитчәк гәзәб-ләнди, әмр етди ки, дәлләк оғланы тапыб јанына кәтирсинләр. Лакин нә гәдәр ахтардыларса, оғланы тапа билмәдиләр. Хан белә күман етди ки, јәгин дәлләк гачмаг истәмиш, гачаркән дә көлдә батыб. Һәлә индијә кими бир адам да олсун бу көлү үзүб саһилә чыха билмәмишди.

Хан әмр етди ки, гоча говаг ағачыны балта илә вуруб сындырсынлар, анчаг јенә дә һирси сојумур, раһат ола билмирди. Бу вахт јенә гулагына сәс кәлди: «Елчиген гулаг хан, Елчиген гулаг хан». Бу дәфә отлар пычылдашыр, гушлар чүккүлдәширдиләр. Хан лап дәли кими олду, адада о тәрәф, бу тәрәфә кәзишәрәк гәзәбиндән күлләри ајағы илә басыб әзир, гуш јуваларыны дағыдырды.

Ханы саһилә көчүртдүләр, бөјүк бир ағ алачыгда раһатладылар.

Хан ајылыб өзүнә кәлди, фикрә кетди, о фикирләшди ки, бундан сонра өз сиррини чамаатдан нечә кизләтсин. Хан бүтүн тәбәәләрини башына топлады, онларын адаја кетмәләрини гәти олараг гадаған етди:

— Адада чинләр, шәјатинләр вар, — дејә онлары горхутду.

Күнләрин бир күнүндә овчулар дағ башындан ениб данышдылар ки, мешәнин һәр тәрәфиндән мүхтәлиф сәсләр бу сөзләри тәкрар едирдиләр: «Елчиген гулаг хан, Елчиген гулаг хан, Елчиген гулаг хан».

Данышыглар бир алачыгдан дикәринә кечә-кечә ахырда кәлиб ханын да гулагына чатды. Хан баша дүшдү ки, дәлләк оғлан өлмәјиб сағдыр. Кеч-тез, әввәл-ахыр чамаат ханын сиррини биләчәкдир.

Одур ки, хан әмр едиб бүтүн чамааты чағыртдырды, чамаатын јанында ипәк папағы башындан кө-

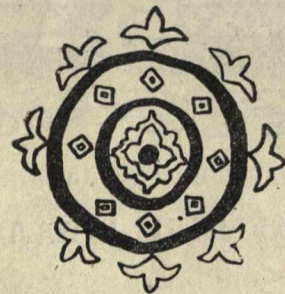
түрдү. Һамы көрдү ки, ханын гулагалары ешшәк гулагаларыдыр.

Чамаат башлады шикајәтләnmәјә.

Бу вахт ағсаггаллардан бир нечәси ирәли чыхдылар, үзләрини хана тутуб дедиләр:

— Сәнин үрәјин чанавар үрәјидир, гулагаларын исә ешшәк гулагы. Сән бизим ханымыз ола билмәз-сән, рәдд ол, кет!

Беләликлә чамаат Елчиген гулаг ханы өз аалларындан говдулар. Бу әһвалаты јалныз гочалыб әлдән дүшмүш ики дурна балығы билир, анчаг һеч кимә сөјләмирләр. Амма елә ки, күләк галхыр, Тере көлүндә, далғаларын уғултусу арасындан: «Елчиген гулаг хан, Елчиген гулаг хан» сөзләри ешидилир.

АҒЫЛЛЫ ЈАПАЛАҒ

Бири варды, бири јохду, бир гушлар ханы варды, онун хирсли вә һөкмлү бир арвады варды. Арвад үрәји истәдијини едәрди, хан да она бир кәлмә сөз дејә билмәзди. Күнләрин бир күнү ханын хирсли арвадынын хәтринә гуш эти дүшдү. Хан әмр етди ки, арвадынын арзусуна әмәл едилсин. Ханын арвады, бүтүн гушларын әтиндән дадымышды, амма јенә дә көзү дојмурду.

Ханын арвады әринә деди:

— Инди дә јапалағын әтиндән дадымаг истәјирәм.

Хан чәлд учан гырғыны јапалағын дадынча көндәрди. Гырғы јапалағы ахтарыб тапды вә ханын әмрини она хәбәр вериб деди:

— Хан сәни јанына чағырыр. Ханын арвадынын көнлүнә сәнин әтин дүшүб.

Јапалаг белә бир хәбәри ешитчәк фикрә кетди вә деди:

— Күндүзләр уча билмирәм, көзүм һеч нә сечмир. Сән кет, мән дә ханын јанына ахшам кәләрәм.

Гырғы учуб кетди, јапалағын дедикләрини хана сөјләди. Ахшам кәлиб кечди, бир күн дә өтдү, јапалаг кәлиб чыхмады ки, чыхмады. Ханын арвады гәзәбләнир, әрини мәзәммәт едә-едә дејирди:

— Сән нечә гушлар ханысан ки, аллаһын јапалағы да һүзуруна кәлмир. Көрәсэн онун әтинин дадына тезми бахачағам?

Хан арвадына деди:

— Тәләсмә, лап тез. Бах ахшам олан кими, көрәчәксэн учуб кәләчәк.

Ахшам да кечди, амма јапалаг кәлиб чыхмады ки, чыхмады.

Ханын көчәбәсиндә бир чахнашма дүшдү ки, кәл көрәсэн. Гуш-хидмәтчиләр чиббилдәшир, ханын арвадынын көзүнә көрүнмәјә горхурдулар ки, бирдән гәзәбли хан арвадынын димдијинә кечәрләр.

Нәһајәт, үчүнчү кечә сәһәрә јахын јапалаг ханын јанына кәлди. Гәзәбләнмиш хан ондан сорушду:

— Еј, пәртдәкөз, мән сәни чағыртдығым заман нијә вахтында кәлиб чыхмадын, ләнкидин?

Јапалаг сакит-сакит чаваб верди:

— Хан сағ олсун, биринчи кечә мән бөјүк бир јығынчаға дүшдүм, она көрә дә ләнкидим, кәлә билмәдим.

Хан марагландығы үчүн сорушду:

— Орда нә олмушду ки?

— Мүбаһисә едирдиләр, дејирдиләр ки, туфандан

сонра һансы ағачлар даһа чоһ олур: җыхылмыш, җохса саламат галмыш.

— Јахшы, һансы ағачлар чоһ олур? — дејә хан марағындан кери галмыш.

— Мәрһәмәтли хан, җыхылмыш ағачлар чоһ олур.

— Бәс нә үчүн җыхылмыш ағачлар чоһ олур?

— Она көрә ки, күләк ағачларын чоһуну әјмиш олур, одур' ки, әјилмиш ағачлар да җыхылмыш һесаһ олунур, әзиз хан!

— Ди јахшы, бәс икинчи кечә һарда идин? — дејә хан јапалагдан сорушур.

— Хан сағ олсун, бөјүк бир топланышда ләнкидим.

— Орда нәјин үстүндә мүһәһисә едирдиләр? — јенә хан марағланды.

— Мүһәһисә едирдиләр ки, бир илдә нә чоһ олур, күндүз јохса кечә. Гәрара кәлдиләр ки, бир илдә кечә күндүздән чоһдур.

— Бәс нијә кечә?

— Она көрә ки, мәрһәмәтли хан, тутгун һавада күнәш көрүнмүр, одур ки, һәмин күн дә кечә һесаһ олунур.

— Ди јахшы, бәс бу кечә сән һарда идин?

— Әзиз ханым сизин аала чатачатда јенә бөјүк бир җығынчаға раст кәлдијим үчүн ләнкидим.

— Бәс орда нә барәдә мүһәһисә кедирди? — дејә хан марағланды.

— Мүһәһисә едирдиләр ки, јер үзәриндә ким чоһдур: кишиләр јохса гадынлар. Гәрара кәлдиләр ки, арвадлар кишиләрдән чоһдур.

— Бәс нијә арвадлар чоһдур? — дејә хан тәәччүб етди.

— Чүнки әзиз хан, о кишиләр ки, арвадлара табе олурлар, онлар да арвадларын чәркәсиндә сајылырлар.

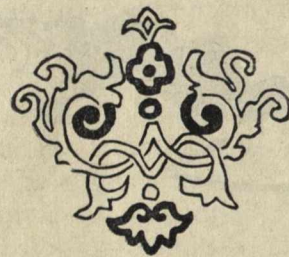
— Бунун хана да аидијјәти вар?

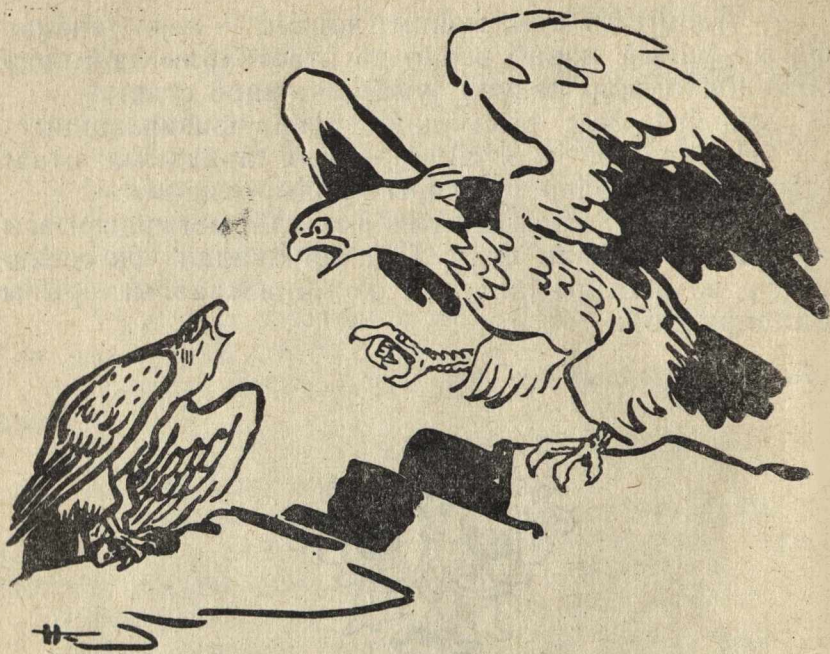
— Аидијјәти вар, мәним ханым, — дејә јапалаг фағыр-фағыр чаваб верди вә итаәткарлыгла кирдә бошгаба охшар көзүнү јумарағ ишарә етди.

Хан фыс-фыс фысылдады, сонра фикирләшди:

«Наһаг јерә мән индијә кими арвадыма итаәт етмишәм. О гәдәр гушлары гырдырмышам».

Одур ки, хан һәмин күндән гушлары гырдырмағы арвадына гадаған етди. Гушлар бундан чоһ севиндиләр вә ағыллы јапалаға өз миннәтдарлығларыны билдирдиләр.

ГУШЛАР НИЈЭ ДАНЫШМЫРЛАР

Бу аһвалат чох гәдимдә, һәлә гушлар инсан дилини баша дүшдүкләри вахт олмушду.

Гәдим заманларда Дарбајты дағында бир гартал јашајырды. Күнләрин бир күнү, гартал дағын тәпәсиндә ач-јалавач отуруб әтрафа көз кәздирир, көрсүн, бәлкә јуваларын бириндән бајбак тута билди. Гартал отуруб чох көзләди. Ахыр күнүн алтында отуруб көзләмәкдән јорулуб әлдән дүшдү, јухуја кетди. Тәзәчә јухуламышды ки, ганад сәси ешидиб ојанды. Боз рәнкиндә бир јекә гырғы јахындакы тәпәләрин бириндә дајанмышды, тутдуғу бајбакы дим-

дикләјирди. Гартал һиддәтиндән билмәди нә етсин, учуб гырғынын јанына кәлди вә аз галды, ону боғуб өлдүрсүн.

Гырғы ондан горхмады вә деди:

— Гартал, сәнә нә олуб, түкләрин нијә белә пырпызлашыб? Әкәр сән дә бир тикә јемәк истәјирсәнсә, истә верим, өзү дә бир аз нәзакәтли ол.

— Мәнә сәнин пајын лазым дејил, — дејә гартал тәкәббүрлә чаваб верди, анчаг өзү һәрисликлә көзләрини бајбакдан чәкмирди. — Елә белә бахырам, көрүм, сән бу өлү бајбакы нечә јејәчәксән.

Гырғы онун сөзүнә күлдү:

— Әкәр о өлүдүрсә, бәс сән нијә бүтүн күнү отуруб бајбакын кешијини чәкирдин, һә?

— Мән һеч дә бајбака бахмырдым. Мән көзүмүн бири илә чүјүрә бахырдым, о бири илә довшана. Сән өмрүнүн ахырыначан да онларын әтинин дадына баха билмәјәчәксән. Нә гәдәр ки, ијләнмәјиб, бајбакыны је, аллаһына да шүкүр елә.

Гарталла гырғы өз араларында бәрк далашыб күсүшдүләр. Елә мәрәкә гопардылар ки, һај-күјә бүтүн гушлар учуб кәлдиләр. Гушлар гәрара алдылар ки, өзләринә хан сечсинләр, о дава-далашы јатырсын.

Гушлар бағырышдылар, сәс-күј гопардылар. Ахы һамысы хан олмаг истәјирдиләр.

Гартал ирәли чыхыб деди:

— Кәрәк сизин ханыныз мән олам. Неч кәс мәним кими һүндүрә галха билмир, булулдарын алтында уча билмир.

— Бизә белә хан лазым дејил, — дејә гушлар бир ағыздан гышгырышдылар. — Сән чох ловғасан, она көрә дә әлчатмаз гајада тәк-тәнһа јашајырсан. Разы дејилик.

Бу вахт јараса ирәли чыхыб деди:

— Мән хан олмаг истәјирәм. Мәнним ганадларым

сизинки кими ләләкләрдән дејил, дәридәндир. Өзү дә гулагларым узагдан кәлән сәси јахшы ешидир.

Боз гугу гушу түкләрини габардыб деди:

— Јараса хан ола билмәз. Бизә дејир ки, о гуш-дур. Нејванлара дејир ки, нејвандыр. Үстәлик дә бүтүн кечәни учур, бизи јатмаға гојмур. О ки, галды мәнә, мән гугу гушүјам. Мәним маһныларымла јазда бүтүн јер үзү јашыл дона бүрүнүр. Өзүнүзә мәнән јахшы хан тапа билмәзсиниз.

Бөјүк вә кичик гушлар ганадларыны чырпдылар, дедиләр:

— Гугу гушундан бизә хан ола билмәз. О, өз балларыны неч јерә апармыр.

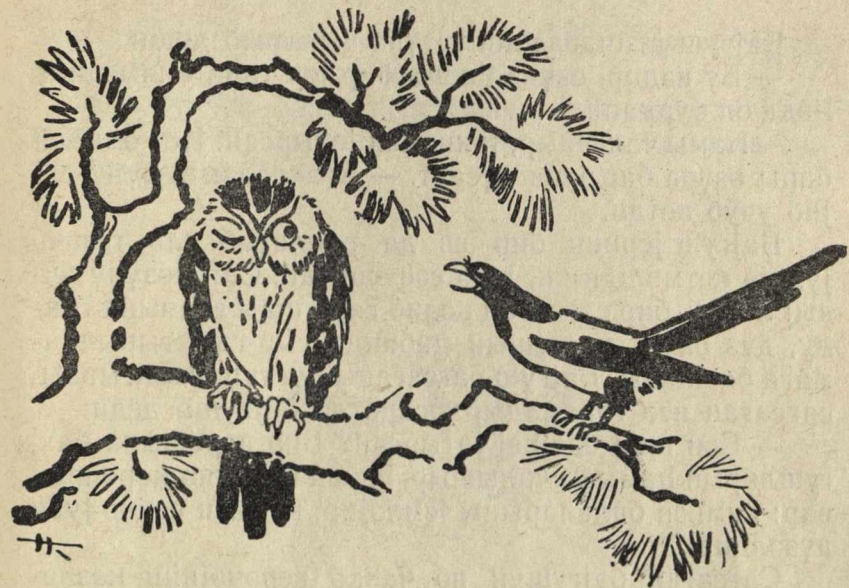
Мүбаһисә кет-кедә даһа да гызышды. Гушлардан һәр бири өзүнүн хан олмасыны истәјирди.

Гушларын мүбаһисәси чох чәкди. Бу вахт һүндүрсидр ағачынын тәпәсиндә бир гоча, чадукәр гузгун отурмушду.

Гузгун гушларын мүбаһисәсинә гулаг асды, асды, ахырда деди:

— Мадам ки, бир разылыға кәлә билмирсиниз, демәк ахырачан да мүбаһисә едә-едә дурачагсыныз. Һәр бириниз хан олмаг истәјир... Онда елә сәрбәст јашајын, хан лазым дејил, һәрә өз истәдији кими долансын.

Чадукәр гузгун нечә демишди, елә дә олду. Гушлар һәммин күндән данышмағы јадырғадылар.

ТӘНБӘЛ БАЈГУШ

Јашыл мешәдә бир боз бајгуш јашајырды. Өзү дә јаман тәнбәл иди. О гәдәр тәнбәл иди ки, бир ағачдан дикәр ағача учуб кетмәјә белә әринирди.

Исти күнләрдән бири иди. Бајгуш гара шам ағачында отуруб мүркүләјирди. Бу вахт алабәзәк ағачдәлән учуб онун јанына кәлди, башлады ағачы дөјч-ләмәјә.

Бајгуш ојанды. Әзкин ганадларыны силкәләди, сонра јухулу сәслә ағачдәләнән сорушду:

— Ағачдәлән, нә вар, нијә сәс салырсан, мәни гојмурсан јатам?

— Мәкәр сән көрмүрсән? — дејә ағачдәлән тәәчүблә дарыја ошар көзләри илә бајгуша бахды. — Өзүм үчүн јем ахтарырам.

Байгуш ағачдэлэнин үстүнэ чығырыб деди:

— Бу нэдир, өзүнэ башга бир јер тапа билмэдин?
Рэдд ол бурдан!

— Намы чалышыр, тэкчэ сэн јатырсан. Неч олмаса бары өзүнэ бир јува дүзэлт. — Ағачдэлэн сөзүнү дејиб учуб кетди.

Байгуш јерини бир аз да раһлајыб елә тэзэчэ јухуја кетмишди ки, јенэ сэс ешитди. Сағ көзүнү ачды: көрдү, бир сағсаған кэлиб гара шам ағачына гонду, дүз онун гулағынын дибиндэ гыр-гыр гырылдамаға башлады. Байгуш сағсағанын үстүнэ гышгырды, сағсаған исэ горхмады, чэсарэтлэ байгуша деди:

— Сэн нијэ елә неј јатырсан? Бир этрафына бах, гушларын намысы чалышыр, һэрэнин өзүнэ көрә иши вар: кимиси балаларыны јемләјир, кимиси өзүнэ јува дүзэлдир.

Сағсаған байгушун нэ чаваб верэчэјини көзләмэди, мешэдэ баш верэн тэзэ хэбэрлэри өјрэнмэк үчүн учуб башга јерлэрэ кетди.

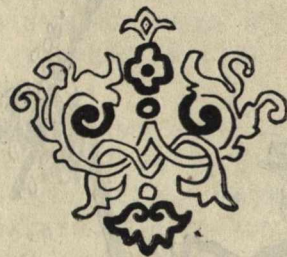
Байгуш јенэ мүркүләмэјэ башлады. Бирдэн киминсэ онун башы үстүндэ учдуғуну ешитди. Сол көзүнү ачды, көрдү ки, балача көј арыгушу говаг ағачынын јумшаг јарпагларындан өзү үчүн јува дүзэлдир. Һэр тэрэфдэ гушлар биркэ эллэшир, чырчырамалар чивилдэшир, мығмығалар вызылдашырлар.

Байгуш хэчалэт чэкди, өзлүјүндэ гэт етди ки, күнү сабаһдан о да өзү үчүн јува дүзэлдэчэкдир.

Ахшам олду. Һава чох сојуг иди. Байгуш сојугдан тир-тир эсирди, ганадларыны бэрк-бэрк бэдэнинэ гысмышды. Көј арыгушунун сэхэр өзү үчүн дүзэлдији исти јувасы байгушун јадына дүшдү: «Бах, инди елә бир јувада јатмаг нэ јахшы оларды». Сојуг кечэ чох узун кечди. Һэтта көјүн үзүндэки сајсыз-һесабысыз улдузларын да көзләри сојугдан донмуш, гаралмышды. Бүтүн кечэни байгуш сојугдан бумбуз бузлады, сэхэрин ачылмасыны көзләди. Ахыр ки, сэхэр

ачылды, күн чыхыб ону гыздырды. Истинин тэ'сириндэн лэмс олду, ширин-ширин јатды.

Күнлэр бир-биринин далынча өтүб кечирди. Байгуш исэ тэнбэллијиндэн һэлэ дә өзүнэ бир јува дүзэлтмэмишди.

АЧ ГУРД ВЭ ЧЭПИШ

Бу аһвалат кечинин бујнузу көжө дэјөндө, дөвөнүн гујруғу јерэ дэјөндө олмушду.

Бири вар иди, бири јох иди, бир ахсаг боз гурд вар иди. Нечө күн иди ки, гурдун элинэ ов кечмирди. Одур ки, ачыннан гулаглары эски кими салланмышды. О, анчаг көчөбөдө атылмыш гуру сүр-сүмүклөрлө доланырды. Ахшамлар о даһа дөһшөтлө олурду, күндүзлөр исэ илыг ган вэ јағлы тикэ һаггында фикирлөшө-фикирлөшө күнүн алтында јатыб динчәлирди.

Күнләрин бир күнүндө гурд чөлдө кәзишә-кәзишә өзүнә јемәјө бир шеј ахтарырды. Бирдән көрдү ки, һүндүр гајанын тәпәсиндә көк бир чәпиш архајын-архајын отлајыр.

Гурд чәпишә бахды, анчаг көзләринә инанмады— бәлкә ач олдуғу үчүн она елә көрүнүр ки, гајанын башындакы чәпишдир. Дашын далында кизләнди, ағзы сулана-сулана кизлинчә гајаја јахынлашды.

Анчаг һәссас чәпиш о дөгигә дүшмәнин һижләсини һисс етди, чөлд гајанын тәпәсинә галхды. Орда дајаныб истәһза илә гурда бахды вэ сәс сала-сала бујнузларыны даша сүртүб итиләди.

Ач гурдун севинчи бир анда јох олуб кетди, ачлыгдан көзләри гаранлыг кәтирди. Гурд ашағыдан чәпиши сәсләјиб деди:

— Еј, чәпиш! Ајағынын әтиндән кәс, мәнә ат. Әкәр вермәсән, онда сәни бүсбүтүн јејәрәм, һеч сүр-сүмүкләриндән дә әсәр-әләмәт галмаз.

«Сән бир көр ахсағын көнлүндән нә кечир!»—дејө чәпиш дүшүндү, өзү исә бәркдән деди:

— Кәсмәјинә бир тикә кәсиб верәрдим, амма бычаг јохдур. Гач кет Донгулун јанына, ондан бычаг истә.

Гурд Донгулун јанына гачыб деди:

— Донгул, ај донгул, чәпиш мәнә ајағындан бир тикә әт кәсиб верәчәјинә вәд едиб, амма бычаг јохдур. Нә олар, достуна бир бычаг вер.

Донгул деди:

— Бычаг вар, амма јаман күтдүр. Кет Чалдыјдан хаһиш елә бүлөв дашыны версин.

Гурд гачараг Чалдыјын јанына кетди, деди:

— Чалдыј, а Чалдыј, чәпиш мәнә ајағындан бир тикә әт кәсиб верәчәјинә сөз вериб, амма бычаг јохдур. Донгулда бычаг вар, амма јаман күтдүр. Нә олар, бүлөв дашыны вер дә.

Чалдыј деди:

— Бүлөв дашы вар, амма о јаман ағырдыр. Кет Чанһыкдан хизәјини истә.

Гурд Чанһыкын јанына көтүрүлдү:

— Чанлык, а Чанлык, чәпиш мәнә ајағындан бир тикә эт кәсиб верәчәк, амма бычаг јохдур. Донгулда бычаг вар, амма јаман күтдүр. Чалдыјда бүлөв дашы вар, амма чох ағырдыр. Көтүрүб апармаға бир шеј јохдур. Нә олар, хизәјини достуна вер дә.

Чанлык деди:

— Хизәк вар, амма о, өз-өзүнә кедә билмәз. Кет Гулдујдан ат истә. — Гурд чох чәтинликлә Гулдујун јанына кәлиб деди:

— Гулдуј, а Гулдуј, чәпиш мәнә ајағындан бир тикә эт кәсиб верәчәк, амма бычаг јохдур. Донгулда бычаг вар, амма јаман күтдүр. Чалдыјда бүлөв дашы вар, анчаг чох ағырдыр. Чанлыкда хизәк вар, амма ат јохдур. Нә олар атыны достуна вер дә.

— Ат вар, амма кәмәндсиз ону тутмаг олмаз. Кет Алдајдан кәмәнд истә.

Гурд Алдајын јанына кетди, деди:

— Алдај, а Алдај, чәпиш мәнә ајағындан бир тикә эт кәсиб верәчәк, амма бычаг јохдур. Донгулда бычаг вар, амма јаман күтдүр. Чалдыјда бүлөв дашы вар, анчаг чох ағырдыр. Чанлыкда хизәк вар, амма ат јохдур. Гулдујда ат вар, амма кәмәнд јохдур. Нә олар, достум, кәмәнди мәнә вер дә.

— Кәмәнд вар, амма јешијин ичиндәдир, јешик дә гыфыллыдыр. Ачар да мешәбәјиндәдир. Кет ачары ондан истә.

Гурд ајағыны күчлә сүрүјә-сүрүјә мешәбәјинин јанына гачды.

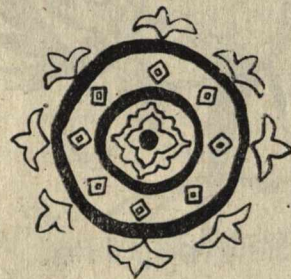
Мешәбәји исә чаван, дирибаш, маһир овчу иди. О элиндә түфәнк мешәдә кәзиширди.

Овчу гурду көрчәк гышгырды:

— Бу нәдир, еј јыртычы, өзүн өз ајағынла јаныма кәлирсән?

Чәлд түфәнки көтүрүб гундағыны синәсинә дајады вә бир күллә илә гурду вуруб өлдүрдү. Түфәнкин сәси дағлара дүшдү.

Чәпиш исә бүтүн күнү, күнүн алтында гызышараг архајын-архајын отлары дидиб јејирди. Чәпиш чох көзәл билирди ки, һеч вахт инсан она пислик еләмәз.

СЫҒЫНЫН ҮЗҮ НИЈӘ УЗУНДУР

Күнләрин бир күнү сығынла сүнбүлгыран мү-
бахисә едирләр. Сүнбүлгыран дејир:

— Јај фәслини ики дөфә узатмаг лазымдыр.

Сығын е'тираз едир:

— Јох, јох. Мәним јај хошума кәлмир. Јајда ағ-
чаганад, гарышга чох олур. Нәм дә јаман исти олур.
Бир тәһәр еләмәк лазымдыр ки, һеч јај олмасын. Он-
да лап јахшы олар.

Сүнбүлгыран сығына чаваб вериб дејир:

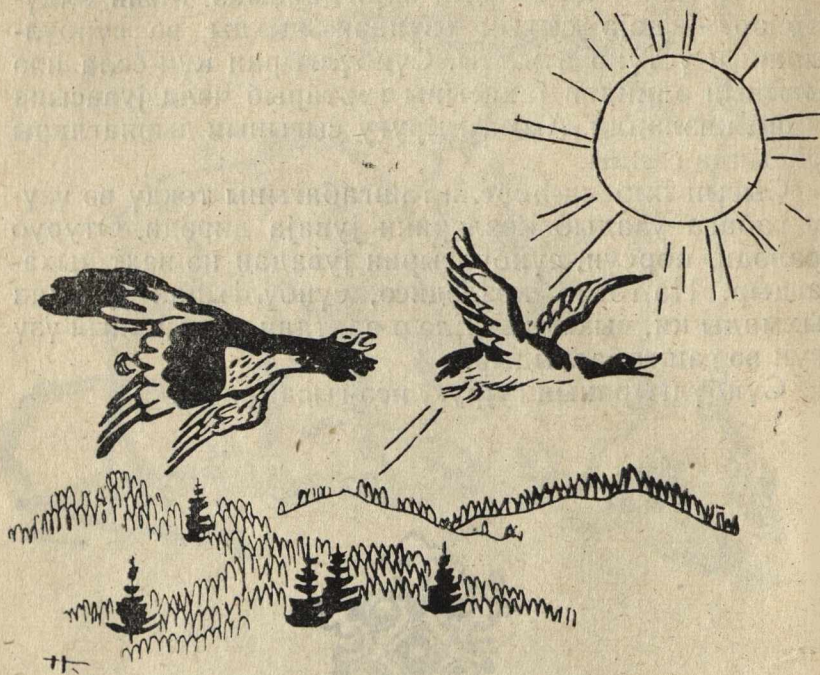
— Әкәр һәмишә гыш олса, онда гарын алтында
галарсан. Сән дә тез-тез јеријә билмәзсән, инсанлар
да сәни өлдүрәр.

— Ај сәни, јарамазын бири јарамаз. Мәни өлдү-
рәрләр? — дејә сығын өзүндән чыхды вә сүнбүл-
гыранын үстүнә атылды. Сүнбүлгыран күч-бәла илә
сығынын әлиндән јахасыны гуртарыб чәлд јувасына
кириб кизләнди. Амма гујруғу сығынын дырнағлары
арасында галды.

Сығын һирсли-һирсли гашгабағыны төкдү вә үзү-
нү габаға узадыб көзләрини јуваја дирәди. Отуруб
көзләди, көрсүн, сүнбүлгыран јувадан нә вахт чыха-
чагдыр. Нә гәдәр көзләдисә, сүнбүлгыран јувадан
чыхмады ки, чыхмады. Елә о вахтдан да сығынын үзү
узун вә гашгабаглыдыр.

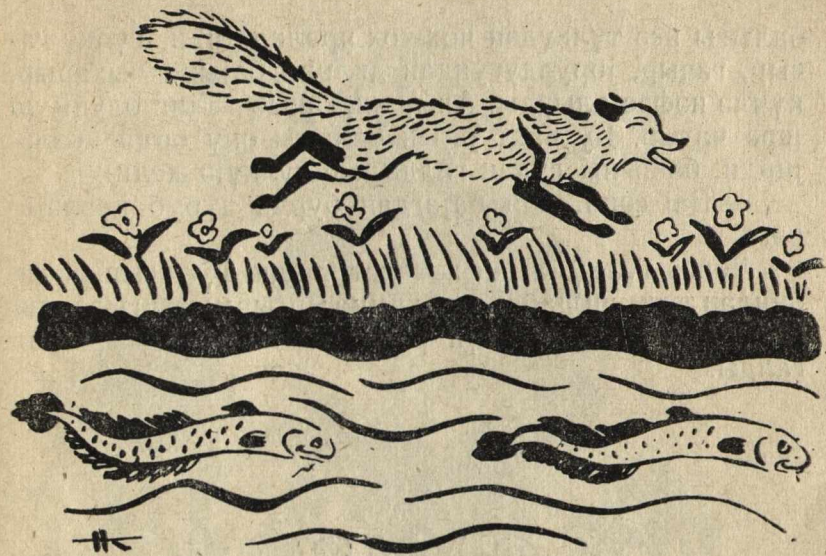
Сүнбүлгыранын гујруғу исә гыса галды.

ТЕТРА ГУШУ ВӘ ЈАШЫЛБАШ ӨРДӘК

Бу чохдан олмуш әһвалатдыр. Тетра гушу илә жашылбаш өрдәк бир јердә јашајырмышлар. Елә ки, сојуглар дүшдү, жашылбаш учуб исти өлкәләрә кедәрмиш; Тетра гушу да ағлаја-ағлаја онун далынча учармыш. Ағламагдан вә сојугдан јазыг Тетра гушунун көзләри шишиб гызармышды. Јашылбашын Тетра гушуна јазығы кәлди. Бојнунун көј ләләкләриндән вә ганадларынын алтындакы ағ пәргу түкләриндән гопарыб Тетра гушуну бүрүдү. Нәмин вахтдан јашылбаш өрдәјинки кими Тетра гушунун да түкләри көј, ганадларынын алты исә ағдыр.

НӘ УЧУН ТҮЛКҮНҮН РӘНКИ ГЫРМЫЗЫДЫР

Бир вахтлар түлкүнүн рәнки гара иди. Күнләрин бир күнү түлкү јайын балығы илә мүбаһисә едир ки, онлардан һансы даһа чәлддир. Белә гәрара кәлирләр ки, јарышсынлар. Сәһәр тездән, һәлә күнәш чајын үзәриндән тәзәчә гызармаға башлајанда јайын балығы бүтүн јайын гардашларыны чағыртдырыр, онлары саһил бојунча дүзүр.

Түлкү саһилә кәлир, гышгырыб дејир:

— Нә, кәл башлајағ!

— Јахшы,— дејиб јайын балығы башлады үзмәјә.

Түлкү дә бүтүн күчүнү топлајыб саһил бојунча гачмаға башлады.

Гачыр, гачдыгча да тез-тез көз кәздирир ки, көрсүн, јайын балығы ондан чох узагдадыр ја јох. Јайын

балығы исә түлкүдән чох-чох ирәлидә иди. Түлкү гачыр, гачыр, јорулдуғундан дилини бајыра чыхарыр, күчлә нәфәс алырды. Ахыр ки, гачыб тә'јин олунмуш јерә чатыр. Бу вахт јајын балығы ону орда көзләјирди, башыны судан галдырыб түлкүјә деди:

— Бај сәни, мән бајагдан бурда дуруб көзләјирәм.

Ловға түлкү јаман хәчаләт чәкди. Гулағынын диндән тутмуш дабанына кими гыпгырмызы гызарды. Беләликлә дә түлкүнүн рәнки һәмишәлик гырмызы галды.

дәвә гәшәнклијини итирди

Белә дејирләр ки, гәдимдә һејванларын ичәриндә ән гәшәнки дәвә имиш. Дәвәнин галын узун гујруғу вә бир чүт гәшәнк ири бујнузу вармыш.

Күнләрин бир күнү, чаја су ичмәјә кедәндә јолда марала раст кәлир.

Марал ондан хаиш едиб дејир:

— Дәвә гардаш, гонаглыға кедирәм, нә олар, өз бујнузларыны мәнә борч веркинән?

Дәвә разы олур, чајын саһилиндә дуруб маралын гонаглыгдан гајытмасыны көзләјир.

Елэ һәммин күн ат да она раст кәлиб дејир:

— Дәвә гардаш, гонаглыға кедирәм, нә олар, өз гујруғуну мәнә борч вер!

Дәвә јенә разы олур, чајын саһилиндә дуруб атын да гонаглыгдан гајытмасыны көзләјир.

Маралла ат тәләсик чыхыб кетдиләр. Дәвә бүтүн күнү чајын саһилиндә көзләди, су ичиб көзләрини јола дикди. Анчаг нә марал көрүндү, нә дә ат.

Марал, дәвәни алдадыб галын мешәләрә гачыб кетди вә бир даһа чөлләрдә көрүнмәди. Өзкәнин бујнузлары өмүрлүк онда галды.

Ат да дәвәни алдатды, ондан гујруғу борч алдығы үчүн һәмишә узагдан дәвәни көрән кими һүркә-һүркә чәлд сәмтини дәјишиб гачыр.

Елэ о күндән һејванларын арасында ән ејбәчәри вә кинлиси дәвә олду.

